

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

**MU'TEZİLİ MÜFESSİRLERİN HİDÂYET ve DALÂLET KAVRAMLARINI
YORUMLAMALARI
(EBÛ MÜSLİM İSFAHÂNİ, KÂDİ ABDÛLCEBBAR ve ZEMAHŞERİ
ÖRNEĞİ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sulhattin KARABAT

VAN-2016

II

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

**MU'TEZİLİ MÜFESSİRLERİN HİDÂYE ve DALÂLET KAVRAMLARINI
YORUMLAMALARI
(EBÛ MÜSLİM İSFAHÂNİ, KÂDİ ABDÛLCEBBAR ve ZEMAHŞERİ
ÖRNEĞİ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Sulhattin KARABAT

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ömer PAKIŞ

VAN -2016

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri
ANABİLİM DALI Tefsir BİLİM DALI'nda TEZLİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan

: Prof. Dr. Ömer PAKİF

İmza:

ÜYE (Danışman)

: Prof. Dr. Ömer PAKİF

İmza:

ÜYE

: Prof. Dr. Abdurrahman GÜNTEPE

İmza:

ÜYE

: Prof. Dr. Mehmet KESKİN

İmza:

ÜYE

:

İmza:

.....

ONAY: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../201....

.....
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
KISALTMALAR	VI
1. GİRİŞ: ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, YÖNTEMİ, KAPSAMI ve KAYNAKLARI	1
1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	1
1.3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	2
1.4. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI.....	2
1.5. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	3
1.5.1. ANA KAYNAKLAR	3
1.5.2.TALİ KAYNAKLAR.....	3
2. KUR'AN'DA HİDÂYET ve DALÂLET KAVRAMLARI	5
2.1. KUR'AN'DA HİDÂYET KAVRAMI	5
2.1.1. HİDÂYET KAVRAMININ SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI	5
2.1.2. KUR'AN'DA HİDÂYET KAVRAMININ GEÇTİĞİ AYETLER	6
2.1.3. KUR'AN'A GÖRE HİDÂYET SEBEPLERİ	8
2.1.3.1. İnsanın Niyet ve Çabası	8
2.1.3.2. Peygamberlerin Hidâyete Vesile Olması	9
2.1.3.3. İlâhi Kitapların Hidâyete Vesile Olması.....	9
2.2. KUR'AN'DA DALÂLET KAVRAMI	11
2.2.1. DALÂLET KAVRAMININ SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI.....	12
2.2.2. KUR'AN'DA DALÂLET KAVRAMININ GEÇTİĞİ AYETLER.....	12
2.2.3. KUR'AN'A GÖRE DALÂLET SEBEPLERİ	13
2.2.3.1. Nefse ve Hevaya Uyma	13
2.2.3.2. Şeytana Uyma	14
3. MU'TEZİLİ MÜFESSİRLERİN HİDÂYET ve DALÂLET KAVRAMLARINI YORUMLAMALARI	18
3.1. MU'TEZİLE KELİMESİNİN TAHLİLİ.....	18
3.2. MU'TEZİLENİN DOĞUŞU.....	20
3.3. MU'TEZİLEYE VERİLEN İSİMLER	22
3.4. MU'TEZİLE'NİN BEŞ ESASI.....	24

3.4.1. et-TEVHİD	25
3.4.2. el-ADL.....	27
3.4.3. el-VA'D ve'l- VA'İD	29
3.4.4. el-MENZİLE BEYNE'L- MENZİLETEYN	30
3.4.5. el-EMR Bİ'L-MA'RUF ve'n-NEHY ANİ'L- MÜNKER.....	32
3.5. MU'TEZİLE FIRKASININ GERİLEMESİ	32
3.6. MU'TEZİLE FIRKASININ GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU.....	34
3.7. MU'TEZİLE MÜFESSİRLERİ ve TEFSİRLER.....	35
3.7.1. EBÛ MÜSLİM İSFAHÂNİ (ö. 322/934).....	41
3.7.1.1. Hayatı.....	41
3.7.1.2. İlmî Kişiliği.....	42
3.7.1.3. Eserleri ve Talebeleri	45
3.7.1.4. Ebû Müslim'in Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlaması	46
3.7.2. KÂDİ ABDÛLCEBBAR (ö. 415/ 1025).....	48
3.7.2.1. Hayatı.....	48
3.7.2.2. İlmî Kişiliği.....	49
3.7.2.3. Eserleri ve Talebeleri	51
3.7.2.4. Kâdî Abdülcebbar'ın Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlaması.....	53
3.7.3. ZEMAŞERİ (v.538/1143).....	55
3.7.3.1. Hayatı.....	55
3.7.3.2. İlmî Kişiliği.....	57
3.7.3.3. Eserleri ve Talebeleri	59
3.7.3.4. Zemahşeri'nin Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlaması .	64
3.8. HİDÂYET ve DALÂLETİN ALLAH'A İZAFESİ.....	70
3.9. HİDÂYET ve DALÂLETİN KULA İZAFESİ.....	71
3.10. HİDÂYET ve DALÂLETİN KADERLE İLİŞKİSİ.....	72
3.11. HİDÂYET ve DALÂLETİN MEŞİETLE İLİŞKİSİ	75
3.12. HİDÂYET ve DALÂLETİN ADALETLE İLİŞKİSİ,.....	78
3.13. HİDÂYET ve DALÂLETİN İNSAN SORUMLULUĞUYLA İLİŞKİSİ..	80
3.14. HİDÂYETE ÇAĞIRMANIN ÖNEMİ.....	85

4. DEĞERLENDİRME.....	86
5. SONUÇ.....	92
KAYNAKLAR	94
ÖZET.....	100
ABSTRACT.....	101

ÖNSÖZ

Evrende insanın yönelebileceği bütün yolları Allah yaratmıştır. Bu yollardan birini tercih eden insanın kendisidir. Allah, insanlara peygamberler ve kitaplar göndererek onlara doğru ve yanlış yolları göstermiştir. Kâinattaki birçok şeyi onun hizmetine sunmuştur. İnsana kulak, göz, kalp, feraset ve irade vererek, onu diğer canlılardan üstün tutmuştur. Ayrıca insanın kendi nefsinde ve tabiatta varlığının ve birliğinin işaretlerini var etmiştir. İnsana akıl vermiş, onu iyi ve kötüyü anlayacak kabiliyette yaratmıştır. Allah'ın insanın doğru yolu seçmesi konusundaki nasihatleri, bir nevi adres tarifi gibidir.

Allah, insanın seçimlerinin hangi noktada son bulacağı konusunda dikkatli davranmasını ister. Hiç ayırım yapmadan öğüt verip yol gösterir. “*Gerçek şu ki biz ona (insana) doğru yolu/yöntemi gösterdik; şükredici ya da nankör (olması artık kendisine kalmıştır.)*” (İnsan,76/3.) ayeti, insanın doğru tercih yapması gerektiğini vurgular. Dolayısıyla kişinin kötü yolları seçerek dalâlete düşmesi, onun kendi tercihidir.

Kur'an; küfürde ısrar etmek, aşırı yalancılık, günah ve zulüm işlemek gibi davranışları, kişinin dalâlet içine düşmesi ve hidâyete erememesinin sebepleri arasında sayar. Uzun süre yanlış bir yol tutmak ve kötülüğü adet haline getirmek, kişide buna uygun bir ahlak oluşturur. Dolayısıyla kişi bir zaman sonra gittiği yolun yanlışlığını anlayamaz ve geri dönemez hale gelebilir. Bu yüzden Kur'an'da “*Allah kimi saptırırsa, artık onu doğru yola iletcek yoktur.*” (Ra'd,13/33.) buyrulur, bu psikolojik hale dikkat çekilmiş ve bu duruma karşı insan uyarılmıştır.

İnsan, doğru ya da yanlış yolları özgür bir şekilde seçer. Bunun sorumluluğunu da üstlenir. Kur'an, kişinin hidâyetinin kendi lehine dalâletinin ise kendi aleyhine olduğunu ısrarla vurgulayarak, bu konuda bir zorlamanın fayda vermeyeceğini bildirir: “*De ki: Ey insanlar! Size Rabbinizden Hak (Kur'an) gelmiştir. Artık kim doğru yola gelirse, ancak kendisi için gelecektir. Kim de saparsa, o da ancak kendi aleyhine sapacaktır. Ben sizin üzerinize vekil değilim. Sadece tebliğ etmekle memurum.*”

Hiç kimse yapmadığı veya mecbur kaldığı bir işten dolayı kınanamaz ve cezalandırılmaz. İnanmak ya da inanmamak, iyilik yapmak veya kötü davranmak,

insanın kendi elindedir. Allah, hak etmeyen kimseyi doğru yola iletmez. Doğru bir adım atmadan veya kötü olandan uzaklaşmadan durup dururken kimseye hak etmediği bir karşılık vermez. *“Ey iman edenler! Allah’a ve ahiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve incitmek suretiyle boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan düz kayaya benzer ki sağanak bir yağmur isabet etmiş de onu çıplak, pürüzsüz kaya haline getirivermiştir. Bunlar kazandıklarından hiçbir şeye sahip olamazlar. Allah kâfirleri doğru yola iletmez.”* (Bakara, 2/264.)

Kur’an’da geçen hidâyet ve dalâlet kavramları, müfessirler tarafından çok detaylı bir şekilde yorumlanmıştır. Biz de bu çalışmamızda tarihi süreç içerisinde sürekli tartışılmakta olan hidâyet ve dalâlet kavramlarını, Mu’tezile müfessirlerin nasıl yorumladıklarını açıklamaya çalışacağız.

Son olarak çalışmamın olgunlaşmasında gerek kaynak temini, gerekse metni okuyarak katkıda bulunma yönünden olsun değerli yardımlarını esirgemeyen kıymetli arkadaşlarıma, özellikle kendisinden bizzat ders aldığım ve bana her türlü yardımını esirgemeyen ve yol gösteren saygı değer hocam Prof. Dr. Ömer PAKİŞ’ e teşekkürlerimi sunarım. Gayret bizden başarı yüce Allah’tandır.

Sulhattin KARABAT

2016/ VAN

KISALTMALAR

- a.g.e. :Adı geçen eser
a.g.m. :Adı geçen makale
a.s. : Aleyhi's-Selam
AÖF :Açıköğretim Fakültesi
Bkz. :Bakınız
c. :Cilt
Çev :Çeviren
DİA :Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB :Diyanet İşleri Başkanlığı
TDK :Türk Dil Kurumu
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
MEB :Milli Eğitim Bakanlığı
h. :Hicri
Hz. : Hazreti
İFAV :İlahiyat Fakültesi Vakfı
m. :Miladi
nşr. :Neşreden
r.a. :Radıyallahu a'nh
s. :Sayfa
ts. :Tarihsiz
Tsh. :Tashih eden
Thk. :Tahkik eden
Tlk. :Ta'lik eden
Trc. :Tercüme eden
vb. :Ve benzeri
Yay. :Yayınları

1. GİRİŞ: ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, YÖNTEMİ, KAPSAMI ve KAYNAKLARI

1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Kur'an, akıl sahibi insanları muhatap almaktadır. Kur'an'da akıl olgusu sıkça vurgulanmıştır. Kur'an'ın akli yorumu, vahyin ilk inişinden itibaren günümüze kadar devam etmiştir. Tefsir geleneği içerisinde adından söz edilen ve akla gereğinden fazla önem veren Mu'tezile tefsir hareketi, her zaman ilim dünyasının ilgisini çekmiş ve çekmeye devam etmektedir.

Akli izahata önem veren Mu'tezile ekolu, Kur'an'da geçen birçok kavramı, Ehl-i Sünnetten farklı olarak yorumlamıştır. Hidâyet ve Dalâlet kavramları da bunlar arasında yer almaktadır.

Biz de bu çalışmamızda Mu'tezili müfessirlerden Ebû Müslim el- İsfahâni, Kâdî Abdülcebbar ve ez-Zemahşeri'nin "hidâyet" ve "dalâlet" kavramlarını nasıl yorumladıklarını ve bu kavramların kader, insan sorumluluğu, meşiet ve adalet kavramlarıyla nasıl bir ilişki içerisinde olduğunu anlatmaya çalışacağız.

1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Hiz. Peygamber döneminden günümüze kadar tüm İslam âlimleri, Kur'an'ı anlamaya çalışmışlar ve yaşadıkları dönemin meselelerinin çözümünü hep Kur'an'da aramışlar. Bu yüzden Kur'an'ı anlamak için çeşitli tefsir yöntemlerini oluşturmuşlar ve nice tefsirler yazmışlardır. İslam'da tefsir hareketine hız veren etkenlerden biri ve belki de en önemlisi, İslam'ın birinci asrından itibaren gerek dini, gerekse siyasi bir anlayışla ortaya çıkmaya başlayan mezhepler olmuştur. İslam'ın çatısı altında gelişme gösteren söz konusu mezheplere mensup âlimler, zaman zaman Kur'an'ı farklı biçimlerde yorumlamışlardır.

İslam'ın birinci asrından itibaren ortaya çıkmaya başlayan mezhepler arasında yer alan Mu'tezile mezhebi de Kur'an'ı kendi anlayışı çerçevesinde tefsir etmeye çalışmıştır. Mu'tezili âlimler, diğer alanlarda olduğu gibi Kur'an yorumunda da akli ön plana çıkardıkları, akıl ile nakil arasında herhangi bir çelişki meydana geldiğinde, akli tercih ettikleri bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla Mu'tezile müfessirleri, Kur'an

metnini akli muhakeme ile tahlil etmeye çalışmış ve düşüncelerine aykırı gördükleri ayetleri de te'vil yoluna gitmişlerdir.

Mu'tezile âlimleri, Kur'an'da yer alan kavramları, ilk önce akla başvurarak izah etme yolunu tutmuşlardır. Bu çalışmanın asıl amacını, akla çok önem veren Mu'tezile müfessirlerin hidâyet ve dalâlet kavramlarını nasıl yorumladıklarını ortaya koymaktır.

1.3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamıza başlarken ilk önce Mu'tezili âlimlerin tefsir ve kelam alanında te'lif edilmiş olan eserlere müracaat ettik. Mu'tezili âlimlerin birçok eserini okuduk. Özellikle İslam âlimlerinin en çok başvurduğu temel tefsir olan ez-Zemahşerinin "el-Keşşaf" adlı tefsirini itina ile okumaya gayret ettik. Kâdı Abdülcebbar'ın birçok eserini temin ederek gözden geçirdik. Ayrıca Razinin "Mefatihü'l-Gayb" adlı eserini konumuzla ilgili olan yerlere müracaat ettik. Çalışmamızla alakalı olarak yazılmış olan kitap, dergi ve makaleleri bularak, onları okumaya çalıştık. Bu alanda yazılmış olan rivayet, dirayet ve mezhep tefsirleri ile akaid ve kelam alanında yazılmış olan eserleri de okuyarak bunlardan istifade ettik.

1.4. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

Bu çalışmamızda birinci derecedeki kaynağımız, Mu'tezile tefsirleri olmuştur. Bu tefsirlere müracaat ederek, hidâye ve dalâlet kavramlarını izah etmeye çalıştık. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi, kapsamı ve araştırmanın ana ve tali kaynaklarını kısa bir şekilde açıkladık. Çalışmamızın ikinci bölümünde Kur'an'da hidâyet ve dalâlet kavramlarının hangi manalara geldiği ve nasıl kullanıldığına dair bir çalışma yaptık. Asıl konumuz olan üçüncü bölümünde ise, Mu'tezili müfessirlerin hidâyet ve dalâlet kavramlarını nasıl yorumladıklarını ve bu kavramların diğer bazı kavramlarla münasebetlerinin ne şekilde olduğunu geniş bir şekilde izah ettik. Çalışmamızı, genel bir değerlendirmenin yapıldığı kısa bir sonuçla bitirdik.

1.5. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Faydalandığımız kaynakları, konumuzla doğrudan alakalı olup olmaması bakımından, “Temel Kaynaklar” ve “Tali Kaynaklar” olarak ikiye ayırdık. Temel Kaynakları belirlerken Mu'tezile ekolünün dayandığı ve konumuzla direk alakası bulunan klasik eserlere yer verdik. Tali kaynaklarda ise tamamı olmasa bile konumuzla bir şekilde alakası bulunan önemli gördüğümüz eserleri seçmeye çalıştık.

1.5.1. ANA KAYNAKLAR

1- Kâdı Abdülcebbar, Ebu'l Hasan Abdülcebbar Ahmed el-Hemedani, *Fazlü'l-İ'tizal ve Tabakatü'l-Mu'tezile*, (Thk.: Fuad seyyid, İkinci Baskı, Dâru't Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1406/1986.

-----*Müteşabihü'l-Kur'an*, (Thk.: Adnan Muhammed Zerzûr), Mektebetü Dâru't-Tûrâs, Kahire. ts.

-----*Şerhü'l-Usuli'l-Hamse*, (Thk.: Dr. Abdülkerim Osman), Üçüncü Baskı, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1416/1996.

-----*Tenzihü'l-Kur'an ani'l-Metain*, Dâru'n Nahdati'l-Hadise, Beyrut, ts.

2- ez-Zemahşeri, Ebû'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Akavil fi Vucûhi't-Te'vil*,(Tsh.: M. Hüseyin Ahmed), Beyrut, 1977.

3- er-Razi, Fahrudin Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer, *Mefatihü'l-Gayb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, İkinci Baskı, Tahran,1989.

1.5.2. TALİ KAYNAKLAR

1- el-Beyzavi, Nasiruddîn Ebû Said Abdullah b. Ömer, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, Çağrı Yay., İstanbul, 1984.

2- en-Nesefi, Ebü'l Berekat Abdullah b. Ahmet b. Mahmut, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't- Te'vil*, Eda Neşriyat, İstanbul, 1991.

3- Ebû Hayyan, Esiruddin Muhammed b. Yusuf el-Endülüsi, *Tefsirü'l Bahri'l-Muhit*, Dâru'l-Fikr, İkinci Baskı, Beyrut, 1983.

- 4- el-Kurtûbi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensari, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut, 1988.
- 5- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İmâddüddin İsmail b. Ömer, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Çağrı Yay., İstanbul, 1986.
- 6- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Huzur Yay., İstanbul, 2003.
- 7- Teftazani, Sadeddin Mesud b. Ömer b. Abdillâh b. Sa'duddin, *Şerhü'l Akaid en-Nesefiyye*, Bahar Yay., İstanbul, 1973.

Yukarıda sayılan eserlere ilave olarak, Kur'an ile ilgili terimlerin etimolojik ve filolojik yönlerini izah için lügat, kamus gibi eserlere de müracaat edilmiştir.

2. KUR'AN'DA HİDÂYET ve DALÂLET KAVRAMLARI

2.1. KUR'AN'DA HİDÂYET KAVRAMI

Kur'an'da sıkça geçen kavramlardan biri olan hidâyet, birçok farklı anlamda kullanılmıştır. Bu anlamlardan bazıları şunlardır: Beyan, İslam dini, iman, dua, irfan, irşad, Hz. Muhammed'in peygamberliği, Kur'an, Tevrat, tevhid, sünnet, ilham, islah, rasul, basiretli olma, delil, öğretme, fazilet, öne geçirme, İslam üzere ölme, sevab, zikir, doğru ve sebattır.¹

Kur'an'da hûda ve hidâyet kavramları eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.² Ancak hûda kelimesi hidâyetten farklı olarak sırf Allah'a izafetle kullanılır.³

2.1.1. HİDÂYET KAVRAMININ SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI

Sözlükte "yol göstermek, doğru yola iletmek ve gerçeğe ulaştırmak" anlamına gelen hidâyet, Allah'ın kitap ve peygamberleri vasıtasıyla, insanlara doğru yolu göstermesi ve onları bu yola ulaştırması demektir. Allah kendisini söz konusu vasıfından dolayı hâdi olarak nitelendirmiştir. Kelam ilminde hidâyet kavramı, daha çok kulların fiilleri açısından değerlendirilmiştir.⁴

Selef âlimleri, hidâyet için Allah'ın peygamber ve kitap göndermesini yeterli görmeye beraber, asıl hidâyeti kulun gerçeğe ulaşmasını sağlayan ilahi irade, Allah'ın kulu hidâyete muvaffak kılması ve ilhamı kalbinde yaratıp hayrı kolaylaştırması olarak açıklamışlardır.⁵

Eş'ari âlimleri, hidâyeti Allah'ın doğru yolu gösterip ona ulaştırması, imanı mü'minlerin kalbinde yaratması olarak izah etmişlerdir.⁶

Maturidi âlimleri ise hidâyetin doğru yolu gösterip açıklama ve ona ulaştırma olmak üzere iki anlama geldiğini benimsemişler ve ilkinde hidâyeti-i mûsile ikincisine de hidâyeti-i gayr-i mûsile olarak isimlendirmişlerdir.⁷

¹ Ebû'l-Ferec İbnu'l Cevzi Cemalüddin Abdurrahman b. Ali el-Bağdadi, *Nüzhëtül-A'yuni'n-Nevazir fi'İlmi'l-Vücüh ve'n-Nezair*, (Thk.: Abdülkerim Kazım er-Râdi), Beyrut, 1985. 625-630.

² Bakara, 2/2.

³ Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfahâni, *el-Müfredat fi ğaribi'l Kur'an*, Beyrut, Dâru'l-Marife, 2010,541.

⁴ Fikret Karaman, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay, Ankara, 2006, 257.

⁵ Karaman, *a.g.e.*,257.

⁶ Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdadi, *Uslu'd-Din*, İstanbul, 1928, 140-141.

Mu'tezili âlimler, Ehl-i Sünnet bilginlerinin hidâyeti iman manasında anlayıp Allah tarafından kulda yaratıldığını kabul etmelerini irade hürriyetine, ceza ve mükâfat anlayışına aykırı bulmuşlardır. Çünkü onlara göre kul iradesinde hür olmalıdır.⁸

2.1.2. KUR'AN'DA HİDÂYET KAVRAMININ GEÇTİĞİ AYETLER

Burada ele alacağımız ayetler "hidâyet" kavramının doğrudan veya dolaylı olarak geçtiği yerlerdir.

Hidâyet ve dalâlet konusunu bir bütün olarak değerlendirebilmek için bazı ayetler üzerinde durmanın yararlı olacağı kanaatindeyim.

*"Allah kimi hidâyetine erdirmek isterse onun göğsünü (kalbini) İslam'a açar (gönlüne genişlik verir), kimi de dalâlette bırakmak isterse onunda kalbini-göğze yükseliyormuş gibi- dar ve sıkıntılı kılar. Allah inanmayanları işte böyle murdarlık içinde bırakır."*⁹

Burada, Allah'ın hidâyetini dilediği kuluna göğsünü İslam için açması, dalâletini dilediği kuluna göğze yükselircesine göğsünün darlaştırmasının ne demek olduğunu açıklamaya çalışacağız. Bu hususu Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır şöyle açıklıyor:

"Şerh-i Sadr; göğsün genişlemesi, açılması demektir ki insanın İslam'ı sevmesidir. Göğsün açılması ve genişlemesi, hem rahat nefes almakla iç huzurunu, hem de kuvvetli ve dayanıklı olmayı ifade eder. İslam için göğsün açılması, insan nefsinin hakkı seve seve kabule hazır hale gelmesidir. İman eden kişinin içine huzur dolar, "iman ettim" diye sevinir. İlahi teklifleri yerine getirmek nefesine ağır gelmez. Bunları büyük bir zevkle yapar."¹⁰

"Biliniz ki içinizde Allah'ın peygamberi vardır. Eğer O birçok işlerde size uymuş olsaydı, şüphesiz sıkıntıya düşerdiniz. Ancak Allah size imanı sevdirdi ve onu kalbinizde süsledi, küfrü, fasıklığı ve isyanı da size çirkin gösterdi. İşte onlar, hak

⁷ Karaman, a.g.e., 258.

⁸ Karaman, a.g.e., 257.

⁹ En'am, 6/125.

¹⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Hisar Yay., Ankara, 2009, III, 450.

yolunda sarsılmadan dosdoğru gidenlerdir. (Bunlar size) Allah'ın fazlı (lütfu) ve nimetindedir. Allah, her şeyi bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."¹¹

Yüce Allah, mü'mine imanı sevdirebilir ve kalbine onu süsler. Mü'min ibadetlere devam eder, iman onun kalbine yerleşir. Mü'min, Allahdan, Peygamberden razıdır. Dinin bütün emirlerini güzel bulur, bütün yasaklarını çirkin bulur. Küfrü, fasikliği, günah işlemeyi nefret edilen şey olarak görür. "İmanı sevdirdi" demek, "onu açıkladı ve kesin delille onu süsledi" demektir.¹² İman etmek için bilgi gereklidir, ama bilgi yeterli değildir. Sevgi de şarttır. Zaten dinin esası sevgidir.¹³

İman ve küfür, insanın iradesiyle kolayca elde edebileceği şeylerdir. Bunlara ulaşmada zorlayıcı bir engel yoktur. "*Hak Rabbinizdir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.*"¹⁴ ayeti, bu hususu açıkça ortaya koymaktadır. Buna rağmen Enfal suresindeki bir ayette Allah'ın kişi ile kalbi arasına girdiği bildiriliyor:

*"Bilinki, Allah, gerçekten kişi ile kalbi arasına girer. Siz hep onun huzurunda toplanacaksınız."*¹⁵

"Cebr" inancında olanlar bu ayeti, "Allah, kâfirle kalbi arasına girer de ona iman ettirmez, mü'minle kalbi arasına girer de onu küfre düşürmez" diye anlamışlarsa da Fahrüddin Razi, bu anlayışın kâfirin iman etmesine Allah'ın engel olması demek olduğunu ve ilahi adaletle bağdaşmadığını ileri sürerek bunu reddeder ve şöyle der: Bu durumda kafir aciz sayılır. Aciz ise sorumlu tutulmaz. Halbuki Allah güç yetirilemeyeni teklif etmez. Aksi takdirde bu, kâfirlerin "Biz iman edecektik ama Allah inanmamıza engel oldu" diye mazaret göstermelerine ve özürlü sayılmalarına sebep olur. O halde ayetin anlamı, "kişi, ölmeden imana ve iyi işler işlemeye acele etsin" demektir.¹⁶

¹¹ Hucurat, 49/7-8.

¹² Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Razi, *Mefatihü'l-Ğayb*, Dâru'l- Kütübü'l-İlmiyye, Tahran, 1989, VII, 593.

¹³ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 525-526.

¹⁴ Kehf, 18/29

¹⁵ Enfal, 8/24.

¹⁶ Razi, *a.g.e.*, IV, 533-534.

2.1.3. KUR'AN'A GÖRE HİDÂYET SEBEPLERİ

İnsan için hidâyete ulaşma çok önemlidir. İnsanın hidâyete ulaşmasında kendi niyetinin ve iradesinin rolü büyüktür. Bununla beraber peygamberler ve ilahi kitaplar insanın hidâyete ulaşmasında yardımcı faktörler ve yönlendiricilerdir.

2.1.3.1. İnsanın Niyet ve Çabası

İnsanın hidâyete ulaşması büyük ölçüde kendi ihtiyarındandır. Nitekim Kur'an'da “*Kim Allah'a inanırsa, Allah, onun kalbine hidâyet verir.*”¹⁷ buyrulur. Ayette, Allah'a iman eden kişinin kalbine hidâyet verileceği bildirilmektedir. Burada hidâyet, “doğru yolda devamlılık” anlamına geldiği gibi, aynı zamanda “mü'minin, karşılaştığı afet, bela ve musibetin Allah'ın izni ve takdiri ile olduğunu bilerek teselli bulması, böylece kalbine genişlik verilmesi” manasına da gelmektedir. Bu bakımdan mü'min bir musibetle karşılaşır ise isyan etmez, sabreder ve haline şükreder bundan dolayı onun ruhi dengesi bozulmaz.¹⁸

Hidâyete ermenin şartının iman olduğunu bildiren bir ayette şudur: “*Eğer onlar, böyle sizin gibi iman ederlerse, muhakkak hidâyete ererler.*”¹⁹

Şu ayet ise İslam'a girenlerin hidâyete ereceğini bildirir: “*Eğer İslam'a girerlerse hidâyeti (doğru yolu) bulurlar.*”²⁰

Yine yüce Allah rızasını kazanmak isteyenleri, küfür karanlıklarından kurtarıp iman aydınlığına kavuşturacağını ve onları hidâyete ulaştıracağını bildiriyor: “*Allah rızası yolunda gideni, onunla (Kur'an'la) selamet yollarına iletir. Onları izniyle (iradesiyle) karanlıklardan aydınlığa çıkarıp dosdoğru bir yola koyar.*”²¹

Yüce Allah, kendi yolunda cihad edenleri elbette kendi yoluna ulaştırır. “*Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza erİştireceğiz.*”²²

¹⁷ Teğabun, 64/11.

¹⁸ Razi, *a.g.e.*, VIII, 219-220.

¹⁹ Bakara, 2/137.

²⁰ Al-i İmran, 3/20.

²¹ Maide, 5/16.

²² Ankebut, 29/69.

Yüce Allah, Hidâyeti kabul edenlere hidâyeti artırır ve onlara takvalarını verir. *“Hidâyeti kabul edenlere (ihtida edenlere) Allah hidâyeti artırır ve onlara takvalarını verir. (Cehennem’den nasıl korunacaklarını öğretir.)”*²³

Bütün bu ve benzeri ayetler, insanın ihtidasında aklının, iradesinin, niyetinin, gayretinin rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

2.1.3.2. Peygamberlerin Hidâyete Vesile Olması

Hidâyet, hem “doğru yola koymak, doğru yola ulaştırmak; hem de “doğru yola çağırmak, doğru yolu göstermek, öğetmek” anlamlarında kullanılmaktadır. Yüce Allah, peygamberleri hidâyet yollarını öğretmek ve göstermek, dalâlete götüren şeyleri öğretmek ve bunlardan sakındırmak için göndermiştir.²⁴ Nitekim *“Onları (peygamberleri), emrimizle (vahyimizle) doğru yolu gösteren önderler kıldık.”*²⁵ ayetinde peygamberlerin hidâyetçi oldukları bildiriliyor. Burada hidâyetçi, “doğru yolu öğretici, gösterici” anlamındadır. Şu ayet de aynı anlamda Hz. Peygambere hitaben indirilmiştir. *“Şüphesiz ki sen doğru yola hidâyet etmekteisin.”*²⁶ Buna karşılık bazı ayetler de vardır ki bunlardan Hz. Peygamberin hidâyet edemeyeceğini bildirir. Örneğin *“(Resulum) sen, sevdiğini hidâyete erdiremesin. Ancak Allah, dilediğine hidâyet verir. O, hidâyete erecekleri daha iyi bilir.”*²⁷

Bu ve benzeri ayetlerde, Hz. Peygamberin hidâyet edemeyeceği bildirir ki buradaki hidâyet, “yaratma” anlamında Allah’a mahsus olan hidâyettir.²⁸

2.1.3.3. İlahi Kitapların Hidâyete Vesile Olması

Peygamberler, insanların dalâletten kurtulup hidâyete ermelerine sebep olduğu gibi başta Kur’an olmak üzere bütün ilahi kitaplar da insanların hidâyetine sebeptir. Bu husustaki ayetlerden bazıları şunlardır:

*“Şüphesiz ki bu Kur’an, en doğru yola (hidâyet eder) iletir.”*²⁹

²³ Muhammed, 47/17.

²⁴ Razi, *a.g.e.*, VIII, 219-220.

²⁵ Enbiya, 21/73.

²⁶ Şura, 42/52.

²⁷ Kasas, 28/56.

²⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *el-Buhârî, el-Cami’u’s-Sahih*, Megazi, 56.

²⁹ İsrâ, 17/9.

“Elif lam mim. Bu (Kur’an) doğruluğunda şüphe olmayan ve takva sahipleri için hidâyetin (doğru yolun) kendisi olan bir kitaptır.”³⁰

“Bir vakit Musa’ya Kitab’ı ve Furkan’ı verdik. Umulur ki hidâyete erersiniz (doğru yolda gidirsiniz.)”³¹

Bu ayetler, yüce Allah’ın ilahi kitapları insanların hidâyeti için gönderdiğini açıklamaktadır. Hz. Peygamber de Allah’ın Kur’an’ı, insanların hidâyeti için gönderdiğini haber vermiştir.³²

İnsanın hidâyeti kendi elinde yani ihtiyarındadır. Ama peygamberler ve ilahi kitaplar hidâyete vesiledirler. Bu bakımdan hidâyete kavuşmak isteyen insan hidâyeti öğreten, gösteren ve hidâyete çağıran peygamberlere ve ilahi kitaplara kulak verir ve tabi olursa bu, onun hidâyete ulaşmasına yardımcı olur. Hatta peygamberlerin varisleri, ilmi ile amil olan âlimlere ve mürşitlere uymak da hidâyete ermenin sebeplerindedir. Nefse ve hevaya uymak ise dalâlete düşürmeye sebeptir.³³

Yüce Allah, peygamberler göndererek, kitaplar indirerek doğru yolu göstermiş ve öğretmiştir. Ama iradesiyle doğru yola giren veya girmeyen insanın kendisidir. Nitekim “Biz ona iki yol (Cennet ve Cehenneme götüren hayır ve şer yolunu) gösterdik.”³⁴ buyrulur ki bu ayet, yüce Allah’ın kullarına Cennet ve Cehennem yollarını gösterdiğini insanların hür iradeleriyle bunlardan birini seçtiğini haber vermektedir. Bu hususta Allah şöyle buyurur: “Biz Semud milletine doğru yolu gösterdik, ama onlar körlüğü (dalâleti) hidâyete tercih ettiler.”³⁵

Yüce Allah, Semud kavmine peygamberler göndererek doğru yolu öğretti ve onlara doğru yolu gösterdi. Ama onlar, körlüğü yanı dalâleti hidâyete tercih ettiler. Semud kavminin bir kısmı mü’mindir, bir kısmı kâfirdir. Allah mü’minleri hidâyet etti. Kâfirler ise küfrü tercih ettiler. Yahut Semud kavmi, önce mü’mindir sonra irtidad

³⁰ Bakara, 2/1-2.

³¹ Bakara, 2/53.

³² Kâdi Beyzavi Nasiruddin Ebû Said Abdullah b. Amr b. Muhammed eş-Şirazi, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil*, Mektebetü’l-Meşhed el-Hüseynî, Beyrut, 1964, II, 186.

³³ Beyzavi, *a.g.e.*, II, 186.

³⁴ Beled, 90/10.

³⁵ Fussilet, 41/17.

edip kâfir oldular. Böylece hidâyetten sonra küfrü sevdiler ve bunu imana tercih ettiler.³⁶

2.2. KUR'AN'DA DALÂLET KAVRAMI

Kur'an'da dalâlet kavramı türevleriyle birlikte birçok yerde geçmektedir.

“İşte onlar hidâyete karşılık dalâleti satın alanlardır.”³⁷

“Bize doğru yolu göster kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yoluna; gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil.”³⁸

Dalâlet kavramının biri sapma diğeri saptırma olmak üzere iki anlam bulunmaktadır.³⁹ Kur'an'da Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere ve ahiret gününe inanmamak gibi davranışlar sapma olarak ifade edilmiştir. *“Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği Kitab'a ve daha önce indirdiği kitaba iman (da sebat) ediniz. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse tam manasıyla sapmıştır.”⁴⁰*

Kur'an'da şirk koşmak, sapma olarak ifade edilmiştir. *“Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar. Kim Allah'a ortak koşarsa büsbütün sapmıştır.”⁴¹*

Kur'an'da zulüm etmek sapma olarak ifade edilmiştir. *“İşte bunlar Allah'ın yarattıklarıdır. Şimdi (ey kâfirler!) O'ndan başkasının ne yarattığını bana gösterin! Hayır (gösteremezler)! Zalimler açık bir sapıklık içindedirler.”⁴²*

Saptırma terimine gelince, Kur'an bunu da kişinin kendi kendisini saptırması ve Allah'ın kullarını saptırması olmak üzere iki şekilde vasıflandırır. *“Yoksa siz de (ey Müslümanlar!) daha önce Musa'ya sorulduğu gibi peygamberinize sorular sormak mı istiyorsunuz? Kim imanı küfre değişirse, şüphesiz dosdoğru yoldan sapmış*

³⁶ Beyzavi, a.g.e., II, 186.

³⁷ Bakara, 2/16.

³⁸ Fatiha, 1/6-7.

³⁹ Ragıb İsfahâni, a.g.e., 297-541.

⁴⁰ Nisa, 4/136.

⁴¹ Nisa,4/116.

⁴² Lokman, 31/11.

olur.”⁴³, “Verdiği misallerle Allah ancak fasıkları saptırır.”⁴⁴, “Allah kimi hidâyete erdirmek isterse, onun göğsünü İslam’a açar ve her kimi de saptırmayı dilerse onun göğsünü daraltır.”⁴⁵

Allah’ın insanları saptırması, insanların fiillerini onların iradeleri doğrultusunda yaratması olarak anlaşılmalıdır. Dolayısıyla insanların dalâletinde Allah’ın herhangi bir zorlama ve baskısı yoktur. Çünkü Allah, olmuş ve olacak her şeyi bilir. Hidâyet ve dalâletten her biri, kulların seçimiyle takdir edilip kazanılmış, ilahi kaza ve kaderle de yaratılmıştır.⁴⁶

2.2.1. DALÂLET KAVRAMININ SÖZLÜK ve TERİM ANLAMI

Dalâlet, sözlükte “yoldan sapsak, doğru yoldan sapsak, Hak’dan sapsak, azmak, yol yitirmek, kaybolmak, bir şeyi yitirmek, kaybetmek, ölmek, helak olmak, toprak olmak, unutmak, hata etmek, gizlenmek, evi, yeri, yurdu bilememek, bulamamak, mahvolmak, batıl olmak, yolsuzluk vb.” anlamlara gelir.⁴⁷

Dalâlet, terim olarak “doğru yoldan bilerek veya bilmeyerek az veya çok sapsmaya” denir. Hidâyetin zıddı olup doğru yoldan dönmektir.⁴⁸

2.2.2. KUR’AN’DA DALÂLET KAVRAMININ GEÇTİĞİ AYETLER

Kur’an’da dalâlet kavramlarıyla ilgili pek çok ayet vardır. Bunlardan bazı-
rını burada zikretmeyi uygun gördük.

“Kötü ameli (işi) kendisine süslü gösterilip de onu güzel gören kimse (kötülüğü hiç işlemeyen kimseye benzer) mi? Şüphe yok ki Allah, dilediğini saptırır, dilediğini de hidâyet eder. Artık onlara üzümlere kendini harap etme. Çünkü Allah, onların yapmakta olanlarını bilir.”⁴⁹ Bu ayetin anlamı- Allah bilir- şöyledir: Kâfirlerle mü’minler bir olmadığı gibi, salih amel işleyen mü’minlerle salih amel işlemeyenler

⁴³ Bakara, 2/108.

⁴⁴ Bakara, 2/26.

⁴⁵ En’âm, 6/125.

⁴⁶ Ragıb İsfahâni, a.g.e., 297-541.

⁴⁷ Ebû'l-Fazl İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari, *Lisan'ul-Arap*, Beyrut, 1994, V, 44.

⁴⁸ Ragıb İsfahâni, a.g.e., 297- 298.

⁴⁹ Fatır, 35/8.

de eşit olmaz. İman edip de salih amel işleyenlere Allah tarafından bağışlanma ve büyük ecirler vardır.⁵⁰

Eğer Allah, bir kulunu, azdırmak ve saptırmak isterse peygamberlerin de başka bir öğütçünün de öğüdü ona fayda vermez. Nitekim Kur'an da şöyle buyuruluyor:

*“Eğer Allah sizi azdırmak istemişse, ben size öğüt vermek istesem de nasihatım size fayda vermez. O, sizin Rabbinizdir. O'na döndürüleceksiniz.”*⁵¹

Allah'ın azdırdığını, saptırdığını kimse hidâyete ulaştıramaz. Ancak Allah, kimi azdırır, saptırır? Yüce Allah durup dururken bir kulunu azdırıp saptırmaz. Aksine azma, sapma, hidâyet işini kulun ihtiyarına bırakır. Nitekim bu ayetten biz bunu çıkarıyoruz. Eğer Allah bir kavmi saptırsaydı, o kavmin peygamberine, onlara nasihat etmesini ve onları imana davet etmesini emretmezdi. Hâlbuki Allah peygamberleri, insanları imana davet etmek ve onlara öğüt vermek için göndermiştir. Kâfirleri imana davet etmelerini peygamberlerine emretmiştir. Eğer Allah onları önce saptırsaydı, sonra peygamberlerine onlara nasihat etmesini emretseydi o zaman lüzumsuz olurdu. Şu halde bu ayet “Cebr” düşüncesinde olanlara delil değildir. Allah'ın azdırması ve saptırması şöyle olur: İnsan her türlü imana götüren sebepleri, vesileleri görmezlikten, duymazlıktan gelir. Küfürde ısrar eder. Allah'da ona lütuflarını keser. Nefsiyle onu başbaşa bırakır. O, kendisi azar, sapar; “Allah onu saptırdı” denir.⁵²

2.2.3. KUR'AN'A GÖRE DALÂLET SEBEPLERİ

İnsanların hidâyetine sebep olan unsurlar olduğu gibi dalâletine sebep olan unsurlar da vardır. Bunların başında nefse ve hevaya uyma, sonra şeytana uyma gelir. Sonra da diğer saptırıcılar gelir.

2.2.3.1. Nefse ve Hevaya Uyma

Dalâlete düşüren ve sapıklığa götüren unsurların başında insanın peygamberin tebliğine aklının, vicdanının sesine kulak vermeyip nefesine ve hevasına uyması gelir.

⁵⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 147-148.

⁵¹ Hud,11/34.

⁵² Razi, *a.g.e.*, V, 80.

Heva ve hevese uymanın, dalâlete götürdüğünü şu ayetler güzel bir şekilde izah ediyor.

“Heva ve hevese uyma yoksa bu seni, Allah’ın yolundan saptırır.”⁵³, “Allah gökleri ve yeri hak ile yarattı. Böylece herkes kazancına göre karşılık görür. Onlara haksızlık edilmez. Hevasını tanrı edinen ve Allah’ın bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah’dan başka kim doğru yola erdirtirebilir? Hala iyi düşünmez misiniz?”⁵⁴

Yüce Allah, yeri ve gökleri hak ile yarattı, zulüm ile yaratmadı. İlahi adalet ya bu dünyada veya öbür dünyada yahut da her ikisinde mutlaka gerçekleşecektir. Her insan, hakkı yenmeksizin kazandığının karşılığı verilmek için yaratılmıştır. İyilik yapanlarla kötülük yapanların geleceği eşit olmaz. Böyle olunca kendi heva ve hevesini, kötü duygularını tanrı edinen kimse, artık hakkı düşünmeyip keyfinin, zevkinin sevdasına düşmüştür. Allah’a ibadet eder gibi nefesine tapmış, Allah da bir ilim üzerine yani o kulu, Allah’ın kendisine verdiği akıl ve iradesini hiçbir zaman Allah’a imanda kullanmayacağını bildiği için onu şaşırtmış ve gerçeği duyma hissini ortadan kaldırmıştır. Artık o, öğüt dinlemez. Kalbini mühürlemiştir. Artık o, hakka inanmaz. Gözüne perde çekmiştir. Artık o, ibret nazarıyla bakmaz. Zira heva ve şehvet, gözü kör, kulağı sağır, kalbi hissiz eder. O kimse âlim de olsa hakkı duymaz olur. Artık onu Allah’dan başka kim yola getirebilir? Allah şaşırttıktan sonra kim ona hidâyet verebilir? Bunları insanın düşünüp öğüt alması gerekmez mi? Bu ayetlerden Allah’ın kulunu saptırmasının ve kalbini mühürlemesinin kulun kesbine bağlı olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵

2.2.3.2. Şeytana Uyma

Dalâlet sebeplerinden bir diğeri, şeytana uymadır. Dalâlet, “yaratma” bakımından ancak Allah’a izafe edilir. Ancak “dalâlete çağırma ve sebep olma” bakımından -mecazen - şeytana da izafe edilebilir. Bir fiil, tek yönden hem Allah’a ve hem de başkasına izafe edilemez. Ama başka başka yönlerden izafe etmesi mümkündür.

Şeytanın saptırdığını bildiren bazı ayetler şunlardır:

⁵³ Sad, 38/ 26.

⁵⁴ Casiye, 45/22-23.

⁵⁵ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 419.

“(Şeytan) sizden pek çok halkı saptırmıştır.”⁵⁶

“Şeytan onları uzak bir sapıklıkla büsbütün saptırmak ister.”⁵⁷

“Allah onu (şeytani) lanetledi (rahmetinden kovdu). O da şöyle dedi. “Celalin hakkı için kullarından belirli bir pay alacağım. Onlan mutlaka saptıracağım. Onlara ümit verip olmayacak kuruntularla aldatacağım. Onlara kesin emredeceğim de davaların kulaklarını yaracaklar, Onlara mutlaka emredeceğim de Allah’ın yarattığını değiştirecekler. Kim Allah’ı bırakıp şeytani dost edinirse, şüphesiz apaçık bir ziyana düşmüştür.”⁵⁸

Azgın şeytan lanetlenip kovulunca, Allah’a karşı bu beş sözü hal diliyle veya sözle yemin ederek söyledi. Bu suretle Allah’ın kullarından belli bir pay almaya karar verdi ki işte, şirkin başı ve sapıklığın kaynağı budur. Allah’ın laneti ve kovması karşısında bu sözleri söyleme çirkinliğini gösteren şeytan, insanların ezeli ve ebedi düşmanıdır. İnsanın kanına girerek kalbine ulaşma ve vesvese verme özelliğine ve kabiliyetine sahiptir.⁵⁹

Şeytan, Allah’ın bazı kullarını haktan saptıracak, onları kuruntulara düşürecek yani boş emeller, boş ümitler, yalan sevdalar, sapık düşüncelere imrendirecektir. Allah’ı bırakıp da şeytani dost ve arkadaş edinen kişilere, Allah’ın helal kıldığını haram saydıracak, putlara ibadet ettirerek Allah’a şirk koşturacaktır. Bunlar, şeytanın emriyle hareket edip Allah’ın yaratmasını değiştirecekler, yaratılışın olgunluğa götürmesini tersine çevirecekler, erkeği kadın, kadını erkek yapmaya çalışacaklar. Faydalıyı bırakıp zararlıyı seçeceklerdir. Ciddi şeyleri atıp eğlenceye heveslenecekler. Doğruyu budalalık, eğriliği hüner sayacaklar. Helala haram, harama helal, iyiye kötü kötüye iyi diyecekler; hayır yerine şer işleyecekler; yaratılıştaki özün aksine alışkanlıklar edinecekler, yaratılışın aksine işler yapacaklar, ruhlarının yaratılışındaki selamet ve saflıklarını bozacaklar; doğru yolu, hak dini bırakacaklar; yarattığı, yaratan yerine koyacaklardır. Allah’ın birliği yolundan çıkıp batıl dinler ve düşünceler arkasında koşacaklardır.⁶⁰

⁵⁶ Yasin, 36/62.

⁵⁷ Nisa, 4/60.

⁵⁸ Nisa, 4/118-119.

⁵⁹ Elmalılı, a.g.e., III, 23.

⁶⁰ Elmalılı, a.g.e., VI, 419.

İnsana bütün bunları yaptıracak olan şeytandır. Ama şeytan bunları nasıl yaptırır? Şeytanda yaptırım gücü var mıdır? Şeytanın insandan farklı bazı özellikleri vardır. Ateşten yaratılmıştır, madde değildir, ruhani bir varlıktır. İnsana bazı vesveseler verebilir, kuruntulara düşürebilir. Nitekim Hz. Peygamber, “Şeytan, insan vücudunda kanın dolaştığı gibi dolaşır.” buyurmuştur.⁶¹ Şeytan her ne kadar insanın kanında dolaşma özelliğine sahip ise de şeytanın insana sadece vesvese vermesi kuruntulara sürüklemesi söz konusudur. Yoksa şeytanın insanı saptırma gücü yoktur. Şu ayet buna delildir.⁶² “(İblis) dedi ki: Ey Rabbim! And olsun ki, beni azdırmana karşılık ben de yeryüzünde onlara (günahları) süsleyeceğim. Onların hepsini mutlaka azdıracam. Ancak içlerinden ihlaslı kulların müstesna.(Allah) buyurdu: “İşte bu, bana ait dosdoğru bir yoldur. Şüphesiz ki azgın olanlardan sana uyanların dışında, kullarım üzerinde senin hiçbir hükmün, zorlayıcı gücün yoktur.”⁶³

Bu ayette iblis’in saptırmasının, azdırmasının sadece süslemek olduğu ve ihlaslı kullara bir şey yapamayacağı açıklanıyor. Şeytana, ihlaslı kulları azdırma, saptırma gücü ve yetkisinin olmadığını itiraf ettiren, Allah’tır. O halde şeytan, Allah’ı bırakıp da Peygamberin tebliğine kulak asmayan ama şeytanın süslemesine, vesvesesine hemencecik kanıveren, nefesine esir düşmüşleri azdırıp saptırıyor ve onlara doğru yoldan ayrılmaları için vesveseler veriyor. Allah’a iman etmiş, Peygambere tabi olmuş olanlara, iman ve ibadetlerinde samimi olanlara bir şey yapamayacağını bildiriyor.⁶⁴

Demek ki şeytanın dalâleti, davetidir. Sapıklığı, küfrü, isyanı güzel ve süslü göstermesidir. Bilakis şeytan zorla insanı saptıramaz. Eğer öyle olsaydı, kıyamet gününde kâfir, Allah’a karşı şeytanın saptırdığını ileri sürerek mazeret gösterirdi ve mazur kabul edilirdi. Hâlbuki böyle bir şey söz konusu değildir. O halde şeytanın zorla saptırma gücü yoktur. İnsan, heva ve hevesinen tabi olarak şeytana uyar. Böylece şeytan onu mecazen saptırmış olur. Peygambere uyan, kitaba uyan hidâyete erer. Şeytana uyan dalâlete düşer. Şeytan, mü’min kuldun imanını zorla almaz. Kul, imanını terk eder de o zaman şeytan ondan imanını soyar alır.⁶⁵

⁶¹ Buharı, a.g.e., Ahkam, 21.

⁶² Elmalılı, a.g.e., III, 23.

⁶³ Hicr, 15/39-42.

⁶⁴ Elmalılı, a.g.e., VI, 419.

⁶⁵ Elmalılı, a.g.e., III, 22-23.

Bazı ayetlerde de dalâlet, mecazen Firavun'a, Samiri'ye ve putlara izafe edilir: *"Firavun, kavmini saptırdı, doğru yola iletmedi. (Allah) dedi ki: Biz senden sonra kavmini imtihan ettik. Samiri onları saptırdı."*⁶⁶ Samiri, İsrailoğullarından Samire kabilesine mensup bir münafıktı. Hz. Musa, Tur dağına rabbi ile konuşmaya gidince bu münafık hemen bir buzağı heykeli yaptı ve halka bunun Tanrı olduğunu telkin etmek suretiyle Hz. Musa'nın hak dininden halkı uzaklaştırmaya çalıştı. *"Rabbim, onlar (putlar) insanlardan birçoğunu saptırdılar. Artık kim bana uyarsa o, bendendir. Kim de bana karşı gelirse (o da senin merhametine kalmıştır.) Şüphesiz sen çok bağışlayan, çok merhamet edensin."*⁶⁷ ayet-i aslında sapıtmayı isteyen kul, yaratan Allah, sebep olanın da şeytan vb. olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

⁶⁶ Taha, 20/79.

⁶⁷ İbrahim, 14/36.

3. MU'TEZİLİ MÜFESSİRLERİN HİDAYET VE DALÂLET KAVRAMLARINI YORUMLAMALARI

3.1. MU'TEZİLE KELİMESİNİN TAHLİLİ

Lügatte, i'tizal eden, cemaatten ayrılıp bir tarafa çekilen, ayrılan manalarına gelen Mu'tezile kelimesi ıstılahta, aşağıda inceleyeceğimiz gibi Vasıl b. Ata tarafından 8. yüzyılda kurulan ve ilk kelim okulunu, ilk akılcı akım gibi isimler alan fırkaya verilen isimdir.⁶⁸

Mu'tezile ifadesi hakkında çeşitli görüşler vardır. Dini anlamda Mu'tezile ifadesinin ortaya çıkışını tarihçiler genellikle dört sebebe dayandırmaktadırlar.

1- Fırkanın kurucusu Vasıl b. Ata'nın Hasan el-Basri'nin meclisinden ayrılarak Amr b. Ubeyd ile büyük günah (kebire) işleyen kimsenin küfür ile iman arasında orta bir yerde (el- menziletü beyne'l-menziyeteyn) olup ne mü'min ne de kafirdir. Bu ifade üzerine Hasan el- Basri'nin bunlar hakkında "Kad i'tezela kavle'l ümme" yani ümmetin görüşünden ayrıldılar. Vasıl için "kad i'tezela anna'l Vasıl" yani Vasıl bizden ayrıldı demesi üzerine Vasıl ve onun gibi düşünenlere "i'tizal edenler" anlamında "Mu'tezile" denilmiştir.⁶⁹

2-Vasıl ve arkadaşlarına Mu'tezile denilmesinin gerçek sebebi olarak, bunların önce büyük günah işleyenler hakkında ileri sürülen yanlış veya bid'atlıkla vasıflanabilecek düşüncelerden ayrılmış olmaları, bu ismi almalarına sebep olmuştur.⁷⁰

Mürcie, büyük günah işleyen kimsenin mü'min olduğunu söylemekle beraber bu hususta ki kesin hükmü ahirete ertelemiştir. Haricilerin bir kolu olan Ezarika, onun kâfir olduğunu söylemiştir. Hasan el- Basri ise büyük günah işleyenin münafık olduğunu dile getirmiştir. Vasıl b. Ata, bütün bu görüşleri reddederek "Büyük günah işleyen ne mü'mindir ne kâfirdir ancak o fasıktır." iddiasıyla ortaya atılışı, kendisinin ve onun gibi düşünenlerin "Mu'tezile" adıyla anılmasına neden olmuştur.⁷¹

⁶⁸ İbn Manzur, *a.g.e.*, 541.

⁶⁹ Ahmet Emin b. İbrahim et-Tabbah, *Fecrü'l-İslam*, Kahire, 1928, 288.

⁷⁰ Ahmet b. Yahya b. el- Murteza, *Tabakatu'l- Mu'tezile*, Kahire, ts. 5.

⁷¹ Ebû'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mesudi, *Mürucu'z-Zeheb ve Maadinu'l -Cevher*, Kahire, ts. III, 235.

3- Bir başka görüş, Büyük günah işleyenin mü'minlerinden ve kafirlerinden ayrılmış olduğunu söylemelerindedir ki bu isimle anılmış olmalarını sağlamıştır.⁷²

4-Bazı müsteşriklere göre, i'tizalcilerin dünya nimetlerinden uzaklaşarak zahidane bir hayatı tercih etmeleri bu ismi almalarına sebep olmuştur. Değişik kaynaklara geçen şekliyle "Mu'tezile" isminin menşei bu şekildedir.⁷³

Mu'tezile, her fırsatta isimlerini "Ehl-i Adl ve't-Tevhid" olarak ifade etmişlerdir. Mu'tezililer, Mu'tezile isminin kullanılmasını istememişlerdir. Çünkü muhalifleri kendilerine hücum etmek ve onları rahatsız etmek için bu ismi bir koz ve dayanak noktası olarak kullanmışlardır.⁷⁴

Bağdadi'nin onlar hakkında "icma-i ümmetten ayrıldıkları için kendilerine Mu'tezile dendi" demesi bile, bu ismi reddetmeleri için kafi bir sebeptir. İtirazlarına rağmen bu ifadenin kendilerine has bir isim olarak tüm toplum tarafından kullanıldığını gören Mu'tezile mensupları hiç olmazsa bu ismin müdafaasını yapmaya bunun fazilet ve üstünlüklerinden bahsetmeye başlamışlardır. Mesela: "*Sizi Allah'tan başka taptıklarınızı terk ve Rabbime ibadet ediyorum. Rabbime ibadet etmekle de mutsuz olmayacağımı umuyorum.*"⁷⁵, "*Putperestlerin söylediklerine sabret yanlarından güzellikle ayrıl.*"⁷⁶ gibi ayetleri dile getirmişlerdir. Bütün bunlardan başka, Mu'tezile sözü, tarafsız kalan topluluğu ifade etmek için islam tarihinde kullanılmıştır. Hz. Osman'ın katlinden sonra meydana gelen Cemel ve Siffin savaşlarına iştirak etmeyen iki tarafa da katılmayan tarafsız kimselere Mu'tezile denilmiştir. Yine Hz. Hasan ile Hz. Muaviye arasındaki mücadelede tarafsız kalan kişilerde Mu'tezile denilmiştir.⁷⁷

Dini metinleri anlama ve yorumlama faaliyetinde akli hakem ve mukaddem kılmakla temayüz eden Mu'tezile, genellikle zahid, ilim ve entelektüel açıdan son derece donanımlı, dil ve edebiyat alanında yetkin, hitabet ve muhatabı ikna kabiliyeti oldukça güçlü insanların öncülüğünde teşekkül etmiş bir kelami düşünce ekolüdür. Mesela Cahız fesahat, belâğat ve hitabeti ile İbn Ebi Duad şairliği ile Sahib b Abbad

⁷² el-Mesudi, *a.g.e.*, III, 235.

⁷³ Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslam*, 288.

⁷⁴ el-Mesudi, *a.g.e.*, III, 235.

⁷⁵ Meryem, 19/48.

⁷⁶ Müzzemmil,73/10.

⁷⁷ Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslam*, 290.

bilgi, kültür ve idareciliği ile Ebu Abdillah el-İskafi hitabeti ile Ebû Müslim el-İsfahâni, Ebu Bekr en-Nakkaş ve Zemahşeri tefsirciliği ile Ali b. İsa er-Rummani dilciliği ile şöhret bulunmuş kişilerdir. Ayrıca zühdü düşkünlükleri sebebiyle Bağdat Mu'tezilerine "Nüssaku Bağdat" denilmiştir. Ünlü Mu'tezili âlim Murdar'a "Rahibu Mu'tezile" lakabı takılmıştır.⁷⁸

3.2. MU'TEZİLENİN DOĞUŞU

Bu fırka Hişâm b. Abdilmelik zamanında yaşamış olan Vasil b. Atâ'nın mezhebidir. Emevîler devrinde ortaya çıkmış fakat Abbasiler döneminde islam fikriyatını meşgul eden bir fırka olmuştur. İbn Teymiye'nin de dediği gibi bunlar cidal ve kelam yönünden insanların en muazzamıdır Yani onlar akılcıdırlar. Zaman geçip kültürler kaynaşp fikir ihtilafları zuhur edince, akılcılık cereyanı genişlemeye başlamış ve onlar selef yolunun birçok esaslarını tanımamışlardır. Akıl onlar için herşeydir. Bir kimse akılla Allah'ı, dinin lüzumunu, helal ve haramı bilmeğe mecburdur. Bunlara göre nakil ancak akılla mutabakat ettiği zaman delil olabilir. Eğer nakille akıl arasında mutabakat olmazsa o zaman nakil te'vil edilmelidir.⁷⁹

Mu'tezililer daima bu yolda hareket ederek tefsirler meydana getirmişledir. Onlar muhkem ayetler üzerinde durmamışlardır. Tefsirdeki amaçları, müteşabih ayetler üzerinde durmak olmuştur. Onlar, Kur'an lafızlarından müteşabih olan manaları ilk bakışta lügatta müracaat etmek suretiyle giderme yolunu tutmuşlardır.⁸⁰

Kaynaklar genellikle Mu'tezilenin ilk zuhurunu şu olaya bağlamıştır:⁸¹ Bir gün Hasan el-Basri'nin meclisine bir adam gelir ve ona ey din adamı zamanımızda bir cemaat zuhur etti - Hâricileri kastederek- kebire sahibini (büyük günah sahibini) tekfir ediyorlar. Diğer bir cemaat ise kebire sahibini tehir (irca) ediyorlar. Bunlar taat, küfürle menfaat vermediği gibi masiyet de iman ile birlikte olduktan sonra zarar vermez diyorlar. Bu hususta nasıl inanacağımızı ve sen bize nasıl hükmedersin derler. Hasan el-Basri düşünmeye başlar ve soruya cevap vermeden Vasil b. Ata söze karışarak biz, kebire sahibine mutlak mü'min veya mutlak kâfir demeyiz. Bunu de-

⁷⁸ İlyas Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdı Abdülcebbar*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002,168.

⁷⁹ Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslam*,290.

⁸⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2005, 236.

⁸¹ Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslam*,290.

dikten sonra Hasan'ın cemaatinden kendisine katılanlarla birlikte diğer bir sütunun dibine çekilir. Böylece “el-menzile beyne'l-menziyleyn” esaslı olan mü'min medhe layıktır. Fasık mü'min olsa bile medhe layık değildir. O, iki şehadeti ikrar etmesi ve hayırlı amelleri yapmış olması sebebiyle kâfir de değildir. Eğer tevbe etmeden ölürse cehennemde ebedi kalır. Zira ahirette cennetlik ve cehennemliklerden başka bir fırka yoktur. Fakat onun durumu kâfirin durumundan daha hafiftir. Sözlerini söyler. Vasil'in bu yorumu üzerine Hasan el-Basri Vasil bizden uzaklaştı (i'tizal etti) dedi ve bu kelime ona ve ashabına isim olarak verildi.⁸² Bazen Mu'tezileye “Kaderiye”, “Muattile” gibi isimler de verilir. Çünkü onlar kulların fiillerini kendi kudretlerine isnad ettiklerinden ve kaderi inkâr ettiklerinden “Kaderiyye” diye lakaplanırlar.⁸³

Yine onlar, Allah'ın sıfatlarını nefyettiklerinden Allah zatı ile âlim ve zatı ile kadir dediklerinden “Muattile” olarak isimlendirilir. Mu'tezile, Basra'da doğmuş Irak'ta süratle yayılmaya başlamıştır. Emevi ve Abbasi halifelerinden bazıları onları korumuş ilim adamlarının fikri mücadelesi devam etmiş ve Irak'ta iki büyük medrese meydana getirmiştir. Basra medresesi Vasil b. Ata'nın başkanlığında Bağdat medresesi de Bişr b. el-Mu'temer'in başkanlığında gelişmeye başlamıştır.⁸⁴

Basra ve Bağdat Mu'tezilileri arasında birçok meselede ihtilaflar mevcuttur. Bu konuda fırka kitaplarında pek çok bilgiler vardır. Aralarındaki bu ihtilaflara rağmen Mu'tezile “Usûlü Hamse” dedikleri beş esasta birleşmiştir.⁸⁵

Bu beş esas onlar hakkında her şeyi cem' eder mahiyettedir. Sahih manada bu beş aslı kabul etmeyen Mu'tezili olarak kabul edilmez. III. Asrın ileri gelen Mu'tezile imamlarından Ebû'l-Hasen el-Hayyât şu usûlü hamseyi söz olarak cem' etmeyen Mu'tezile ismine müstehak olamayacağını söylemektedir.⁸⁶

Mu'tezile, Abbasilerin ilk yüzyılını kapsayan ve halife el- mütevekkil 'in 234 /824 yılında mihneyi bertaraf eden talimatıyla nihayete eren zaman zarfında en parlak çağını yaşamıştır. Mu'tezile bu dönemde Abbasi sarayında konuşlandırılan bir entelektüel hareket hüviyeti kazanmıştır. Siyasal otoritenin desteği bu dönemde

⁸² Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Mısır, 1948, 20-21.

⁸³ Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslam*, 290.

⁸⁴ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmet eş-Şehristani, *Kitabü'l Milel ve'n-Nihal* Mektebe - tü'l Encülü'l- Mısriyye, Kahire, ts, I, 43.

⁸⁵ Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslam*, 291.

⁸⁶ Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslam*, 290-195.

hareketin gelişme seyrine ivme kazandırmıştır. Özellikle halife Me'mun (ö.218/833) devrinde Mu'tezile'nin Maniheizm ve Sabilik gibi gnostik karakterli muhtelif din ve dini akımlara karşı İslam inancını başarıyla savunmuş olması mezhebin özellikle entelektüel çevrelerde kabul görmesinde başat rol oynamıştır.⁸⁷

Mu'tezile tarihsel süreç içerisinde Basra ve Bağdat Mu'tezilesi olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu bölünme başlangıçta mekansal bir farklılığı işaretlerken zaman içinde ekol farklılığını ifade eder hale gelmiştir. Bu iki ekol arasındaki en temel farklılık büyük ölçüde Ebû'l Huzeyl el-Allaf'ın düşünsel katkılarıyla şekillenen Basra ekolünün ilmi ve entelektüel açıdan daha büyük bir prestije sahip olması buna karşın Bağdat ekolünün siyasal otoriteyle dirsek temasında bulunmasını ve bu temasın doğal sonucu olarak siyasi ve ideolojik bir hüvyet kazanmasıdır. Bunun yanında önemsiz addedilebilecek türden bazı konularda da farklılıkları mevcuttur. Mesela Basra M'utezilesi ilk dört halifenin üstünlük sıralamasında efdaliyetin hilafetteki tertibe göre olması gerektiğini savunurken Bağdat ekolü en faziletli halifenin Hz. Ali olduğu fikrini benimsemiştir.⁸⁸

3.3. MU'TEZİLEYE VERİLEN İSİMLER

1. Ehl-i Adl ve't-Tevhid

Mu'tezile için en çok kullanılan ve kendilerinin en çok beğendikleri isim budur. Onlara göre Allah'ın birliğini en iyi şekilde anlayan ve ispat eden kimseler olmaları itibarıyla kendilerine bu ismi uygun görmüşlerdir. el-Adl sözü ile kaderi inkar edip insana kendi fiilini yaratma kudreti vermiş böylece Allah'a şer isnadından kendisini tenzih etmiş olduklarına tevhid sözü ile de Allah'ın bütün kadim sıfatlarını nefyetmek suretiyle O'nun hakiki birliğini ispat ettiklerine inanmış olmalarından ötürü bu ismi almışlardır.⁸⁹

2. el-Kaderiyye

Mu'tezile bu isimle de anılmaktadır. Bu ismi almalarının sebebini Bağdadi şöyle naklediyor: İnsanın kendi fiilini takdir ve yaratma kudretine sahip olduğunu ve

⁸⁷ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967, 50.

⁸⁸ Ebû'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman el- Malati, *et-Tenbih ve'r-Red'ala Ehli'l-Ehva ve'l-Bida'*, Bağdat, 1968, 34.

⁸⁹ Kâdı Abdülcebbar Ebû'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedani, *Kitâbu Fazli'l- İ'ti-zâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile*, Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, Tunus, 1974, 229-250.

Allah'ın kulun fiili üzerinde bir etkisi bulunmadığını ileri sürmelerinden dolayı Ehl-i Sünnet tarafından bu isim verilmiştir.⁹⁰

Mu'tezile, bu ismi reddederek bunun kaderin hayır ve şer Allah'tan başka olduğunu söyleyenlere itlak edilmesinin daha doğru olacağını ileri sürmektedir. Mu'tezile'nin bu isimden bu kadar nefret etmesinin ve bu ismi muarızlarına yakıştırmamasının sebebi ise Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Kaderiyeciler bu ümmetin Mecusileridir" hadisidir. Aşırı tepkinin nedeni de kendilerini Mecusilik isnadından kurtarmak içindir.⁹¹

Bunlar dışında Mu'tezile için birçok isim zikredilmektedir.

1. el-Harkıyye

Kâfirler ancak bir defa yanacaklar diyenlerin aldığı isim.

2. el-Mufniyye

Cennet ve Cehennem'in sonlu olduğunu söyleyenlerin aldıkları isim.

3. el-Vakıfiyye

Kur'an'ın yaratılmış olduğu hususunda tevakkufu, susmayı tercih edenlerin aldıkları isim.

4. el-Lafziyye

Kur'an'ın lafızlarının gayri mahlûk olduğunu söyleyenlerin aldıkları isim.

5. el-Mültezime

Allah'ın her yerde, her mekânda bulunduğunu söyleyenlerin aldıkları isim.

6. el-Kebriyye

Kabir azabını inkâr edenlere verilen isim.

Bunlar dışında da el-Cehmiyye, el-Muattıla, el-Vaidiyye gibi isimleri de vardır. İnsanın sosyal yapısına hâkim olan bir takım prensip ve kuralları fertlerin en çok

⁹⁰ Bağdadi, *a.g.e.*, 101.

⁹¹ Şehristani, *a.g.e.*, I, 43.

sevdikleri isim ve lakaplarla anılmaları gerektiğine göre İslam topluluğunda büyük bir yer işgal eden bu sisteminde ikiden fazla ismi üzerinde durulmamıştır.⁹²

3.4. MU'TEZİLE'NİN BEŞ ESASI

Mu'tezililer beş esas olan tevhid, adalet, va'd ve vaid, el-menzile beyne'l-menzileteyn, emir bi'l-ma'ruf ve nehiy ani'l-münkeri ispat etmek için hem akla hem de nakle dayandırmışlar. Onların açıklamalarına göre beş esasın bazıları akılla, bazıları ise nakille ispat edilir. Tevhid ve adalet akla, el-menzile beyne'l-menzileteyn nakle, va'd ve vaîd ile emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker esasları da hem akla hem de nakle dayanır. Tevhid ve adalet konularında nassın da kaynağı akıldır. Allah'ın varlığının ve hikmet sahibi olduğu için kabih iş yapmayacağına akılla bilinmesi gerekir. Bu görüş Allah Teâla'nın bildirdiği haberlerin doğru olduğunu ortaya koyar. Kur'an'la delil getirmenin de bu çerçevede olması gerekir. Allah Teâla'nın varlığını ve sıfatlarını ispat etmek için, Kur'an'dan delil getirmek mümkün değildir. Çünkü bu Kur'an'ın Allah kelamı olduğunu bilmeye bağlı bir şeydir. Kur'an'ın doğruluğu ise söyleyenin durumu bilindikten sonra mümkündür. Öyleyse Allah'ın varlığını akılla bildikten sonra, bu bilgiyi teyit için Kur'an'la delil getirebiliriz.⁹³

Kur'an'ın muhkem ve müteşabih ifadeleri tevhid ve adalet hakkında ise onları akıl üzerine bina etmemiz gerekir. Zira Allah'ın çirkin (kabih) fiilleri dilemeyen, hâkim biri olduğunu bilmeyenin, Allah'ın bu sığata sahip olduğuna Kur'an'dan delil getirmesi doğru olmaz.⁹⁴

Bütün bu konularda akıl asıl, nakil ise fer'dir. Fer'in asla karşı delil olamaması nedeniyle tevhid ve adalet konularında naklin delil olması mümkün olmaz. Çünkü nakil haberden ibarettir. Haberlerin ise doğru veya yanlış olma ihtimalleri söz konusudur. Biz haberlerin doğruluğuna söyleyenlerin doğru sözlü olduklarını öğrendikten sonra hükmederiz. Bu kaide, Kur'an için de geçerlidir. Allah'ın çirkin fiil işlemediğini ve adil olduğunu öğrendikten sonra, Kur'an'ın Allah kelamı olduğuna hükmedebiliriz. Kur'an'ın Allah kelamı olduğunu ortaya koyan kaynak da Allah'ın adil olduğunu bilmemizi sağlayan kaynak da akıldır.⁹⁵

⁹³ Lütfi Şenel, *İslam'da ilk ihtilafların Firkaların Çıkışına Tesirleri*, Konya, 1987, 127.

⁹⁴ Işık, *a.g.e.*, 197.

⁹⁵ Kâdı Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, Mektebetü Dâru't-Turas, Kahire, ts., II, 190.

Mu'tezililer, prensiplerini beş usul şeklinde belirlemelerinin nedeni olarak, kendilerine muhalif olanlarla ihtilaf ettikleri konuların bu beş esasın dışına çıkmadığını dolayısıyla ihtilafa konu olan meseleleri bu beş esasta topladıklarını vurgulamışlardır.⁹⁶ Şimdi şu beş esası açıklayalım.

3.4.1. et-TEVHİD

Bu prensip Mu'tezile mezhebinin temelini teşkil etmektedir. Mu'tezile tevhid kavramını asıl manasından ve amacından uzak bir şekilde yorumlayarak felsefesini bunun üzerine inşa etmiştir. Bundan dolayı Mu'tezile, bütün Müslümanlar Allah'ın tevhidinde inanmalarına rağmen sadece kendilerini "Ehlü't-Tevhid" diye isimlendirmişlerdir.⁹⁷

Allah Teâla'nın zat itibariyle bir eşi ve benzeri olmayan bir varlık olduğu konusunda hiç bir müslümanın tereddüdü yoktur. Allah'ın zatı konusunda İslam mezhepleri arasında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Tevhid şöyle ifade edilmiştir: Allah birdir. Fakat bu birliği yalnız sayı yolundan değil, kendisinin hiçbir benzerinin olmaması yolundadır.⁹⁸ Eşya gibi değildir. O, cisim, araz, unsur, cüz ve cevher değildir. Esasen O, bütün bunları yaratandır. O, mekândan halidir, mekân O'nu ihata edemez. O ezelidir. O'nun zamanı, mekânı, sonu ve sınırı yoktur. O eşyayı yaratandır. O kadimdir, O'nun dışındakiler ise hadistir.⁹⁹

Bu nedenle tevhid konusundaki tartışmalar, Allah'ın zatı üzerinde değil O'na nisbet edilen sıfatların tevhide zarar verip vermediği noktasındadır. Mu'tezile mezhebi, tevhid prensibini daha çok bu konulardaki görüşlerini temellendirmeye ayırmıştır.¹⁰⁰

Ehl-i Sünnet âlimleri Allah'ın sıfatları hakkında "sıfatları O'nun zatının ne kendisidir ne de onun dışında başka bir şeydir." demişlerdir.¹⁰¹ Bu tartışmalarda bir tarafta Allah'a zatının aynı olmayan kadîm sıfatlar nisbet edenler, karşı tarafta ise böyle bir nitelemeyi reddedenler yer almaktadır. Mu'tezile'nin anladığı zati sıfatlar,

⁹⁶ Kâdı Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usulî'l-Hamse*, Mektebetü Vehbe, Kahire, Üçüncü Baskı, 1996, 77.

⁹⁷ Abdülbaki Güneş, *Akli Tefsir Hareketi, Mu'tezile ve Menar Ekolü*, Ahenk Yay., Van, 2003, 107.

⁹⁸ Ebû Hanife Numan b. Sabit b. Zevta, *Fıkh-ı Ekber*, (Trc.: Hasan Basri Çantay), Ankara, 1982, 5.

⁹⁹ Ebû'l-Muin Meymun b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Tebziratü'l-Edille fi Usulî'd-Din*, DİB.Yay., Ankara, 1993, I, 148-149.

¹⁰⁰ Güneş, *a.g.e.*, 107.

¹⁰¹ Ömer Pakış, *Mu'tezile ve Kur'an Yorumu*, Akademi Yay, Konya, 2007, 26.

kelam okullarında çeşitli münakaşalara ve münazaralara sebep olmuştur. Mu'tezile'den önce gelen Selefiler, Allah'ın sıfatları hakkında tefsir ve te'vile başvurmaktan çekinmişlerdir. Hatta Allah'ın müteşabih ayetlerde geçen el, yüz ve istiva gibi sıfatları hakkında soru sorulmasını bile bid'at saymışlardır. Böylece Allah'ın sıfatlarını olduğu gibi kabul etmişlerdir. Fakat kelamcılar, felsefi düşünceler ve yabancı fikirler sebebiyle Allah'ın sıfatları üzerinde durmak zorunda kalmışlardır.¹⁰²

Mu'tezile'nin inançlarının temelini oluşturan tevhid, sözlükte bir şeyi birleştirmektedir. Mu'tezililerin ıstılahında ise Allah'ın bir olduğunu nefiy ve ispat yönünden sahip olduğu sıfatlarda ortağı olmadığını gereği gibi bilmek ve bunu ikrar etmektir. Onlara göre tevhidin olması için bilgi ve ikrarın aynı anda gerçekleşmesi gerekir. Kişi bilir de ikrar etmezse yahut bilmeden ikrar ederse tevhidi gerçekleştirmiş olmaz.¹⁰³ Tevhid kalemin hudusünü ve bir muhdisinin olduğunu ispat, muhdisin sahip olduğu sıfatları beyan, yaratılmış varlıkların sıfatlarının O'na verilemeyeceğini ve O'nun bir olduğunu bilmek ile gerçekleşir.¹⁰⁴

Tevhid, Allah'ın varlığı, sıfatları, teşbih ve tenzih konularını kapsar. Mu'tezile'ye göre Allah'ı bilmek farzdır. Başka alternatifi olmayıp ihlal etmek caiz değildir. Allah'ın insana ilk farz kıldığı şey, Allah'ı bilmeye götüren nazar yani düşünmektir.¹⁰⁵

Mu'tezilenin en fazla titizlik gösterdiği ve üzerinde durduğu husus tevhid prensibidir. Onlara göre kişinin bilmesi lazım gelen ilk esas tevhittir. Allah'ın birliğine değil gölge düşürmek, gölge düşürdüğünü zannettikleri her şeye şiddetle karşı çıkmışlardır. Allah'ın zatından ayrı sıfatlarının olabileceğini ve bu sıfatların ezeliğini reddetmişlerdir. Onlara göre, Allah ilmi ile değil zatiyle âlimdir. Mu'tezile, Allah'ın birliğine hâlel getirecek bir nassla karşılaşırca bu nass ister muhkem ister müteşabih olsun o nassı akılla te'vil etmişlerdir.¹⁰⁶

¹⁰² Güneş, *a.g.e.*, 107.

¹⁰³ Çelebi, *a.g.e.*, 239.

¹⁰⁴ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'ari, *Makalatü'l-İslamiyyin*, Dâru İhyau't Turasi'l-Arabi, Beyrut, ts. I, 164.

¹⁰⁵ Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, 15.

¹⁰⁶ Eş'ari, *a.g.e.*, I, 164.

3.4.2. el-ADL

Mu'tezile âlimleri adalete de çok önem vermişlerdir. Bu sebeple "adliyye" ve "Ashab el-Adl" isimleriyle de anılmışlardır. Mu'tezile'nin adalete önem vermeleri, şöyle fikirler yürütmeleri neticesinde vuzuha varmıştır. İnsan hürdür. İnsan kendi fiilini kendisi yapar. Allah, kullarına bir şeyi yapıp yapmama gücünü vermiştir. Eğer insan her hangi bir şeyi yapmak hürriyetine sahip değilse insanın işlediği kötü veya iyi amellerden dolayı ceza veyahut sevap görmesi manasız olur. Eğer Allah insanları muayyen fiilleri yapmağa zorlamış farz edilirse, Allah'ın o fiillerden dolayı bir insanı cezalandırması zulüm olur. Hâlbuki Allah adildir. Kullarına hiçbir şeyde haksızlık etmez. O halde Allah'ın bu adaleti icabı insanların irade hürriyetinin bulunması da gereklidir. İrade hürriyeti bulunmayan bir insanın sorumlu tutulması, Allah'ın hikmetine ve adaletine asla yakışmaz.¹⁰⁷

Nitekim Kur'an'da bulunan birçok ayetler, insanın hareket hürriyetine sahip olduğunu ve Allah'ın adaleti yerine getireceğini açıkça belirtiyor:

*"Şüphesiz Allah hiçbir kimseye zerre kadar haksızlık etmez; zerre miktarı bir iyilik olursa, onun sevabını kat kat artırır. Ona Kendi indinden pek büyük bir mükâfat verir."*¹⁰⁸

*"Öyle bir günden sakının ki hepiniz o gün Allah'a döndürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı tastamam verilecektir. Onlara haksızlık da edilmeyecektir."*¹⁰⁹

*"Allah hiçbir kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemez. Herkesin kazandığı hayır kendi yararına yaptığı şer de kendi zararınadır."*¹¹⁰

Mu'tezile'nin adalet prensibi, siyasi bakımdan da önemli bir anlam taşımaktadır. Zira insanların kendi fiillerini bizzat yaratmış olmaları prensibi kabul edildiği takdirde, halka zulmeden hükümdarların Allah indinde sorumlu olacağı esası da kabul edilmiş olur. Birçok hükümdarlar yaptıkları kötü fiilleri kadere hamlederek kendilerini sorumluluktan kurtarmak istemişlerdir. Mu'tezile ise irade hürriyetini kabul

¹⁰⁷ Kâdı Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûl*, 77.

¹⁰⁸ Nisa, 4/40.

¹⁰⁹ Bakara, 2/281.

¹¹⁰ Bakara, 2/286.

etmekle kötülük yapan siyaset adamlarının da Allah'ın adaleti icabı âhirette ceza göreceğini işaret etmişlerdir.¹¹¹

Mu'tezile'nin Allah'ın adaleti prensibinden hareket ederek kabul ettiği hürriyet fikri, İslam âleminde tembelliğin ve miskinliğin önlenmesi bakımından da ayrıca özel bir anlam taşımaktadır. Cehm b. Safvan tarafından savunulan Cebriyye okulu, her şeyi Allah'ın iradesine hamletmişler ve insanları bir robot gibi kabul etmişlerdir.¹¹²

Cebriyeciler, insanların Allah tarafından yaratılmış fiilleri işlemeğe mecbur olduklarını ileri sürmüşler. Hatta o kadar ki insanın havada rüzgara tabi olan bir tüy gibi Allah'ın iradesine tabi olduğunu söylemişlerdir. Bu türlü düşünce tarzı İslam âleminde akli gelişmenin ve ilmi çalışmaların gelişmesini önleyici mahiyettedir. Mu'tezile ise insana hürriyet tanımakla İslam dininin cemiyet hayatına verdiği önemi benimsemiştir. Her Müslümanın tembellikten kaçınan, çalışmağa ve araştırmağa bağlanan kimse olarak cemiyet içinde yaşamasını ilke ve amaç edinmiştir.¹¹³

Mu'tezile, bu prensibi ile siyaset adamlarına dahi ağır bir darbe vurmuş ve onları vicdani muhasebeye davet etmiştir. Mu'tezile'nin kurmuş olduğu bu sistem daha sonra Eş'arinin tenkitlerine maruz kalmıştır.¹¹⁴

Eş'ari, fiilleri külli iradesiyle Allah'ın yarattığını ve insanların da o yaratılmış fiilleri kesbettiğini söylemiştir. Eş'ari anlayışına göre kesb, insanın gücünün makdûre iktiramdır. Bu türlü düşünce tarzı ise bir nevi mutavassıt Cebriyeciliktir. Maturidi ise bu hususta Eş'ari'nin izinden yürümekle birlikte Mu'tezile'nin fikirlerine de tamamen yabancı kalmamıştır.¹¹⁵

Mu'tezile ekolüne göre insan fiillerinde tam bir hürriyet sahibidir. Bu esasa göre insanın amellerini hayır olsun şer olsun Allah teâla yaratmamaktadır. Kul fiilinde hür olmasaydı teklif yersiz olurdu. Allah insanların faydasına olan şeyleri yaratır. Kötülükler ise insanın kendi amellerinin neticesidir. Mu'tezile, insanın davranışlarında tam bir hürriyet içerisinde olduğunu ileri sürmüş ve kaderi nefyetmiştir. İşledi-

¹¹¹ Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, 77.

¹¹² Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûl*, 77.

¹¹³ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni lim-i Kelam*, Ankara Okulu Yayınları, İstanbul, 2013, I, 22.

¹¹⁴ İzmirli, *a.g.e.*, I, 22-30.

¹¹⁵ Şehristani, *a.g.e.*, II, 44.

ği iyi veya kötü amellerinin karşılığını görmesi tabiidir. Ceza da işlenen suç ölçüsüne göre olacaktır. Allah'ın suçluyu affetmesi caiz değildir. Buna göre Yüce Allah, iyilik yapana veya kötülük yapana yaptığının karşılığını vermektedir. Allah, büyük günah işleyeni tevbe etmedikçe bağışlamaz ve bu kimse hakkında şefaati kabul etmez. Bunlardan hiç kimseyi ateşten çıkarmaz. Mu'tezile, bu hususu şöyle izah etmiştir. İtaat eden kimseye Allah'ın sevap vermesi, günah işleyeni de cezalandırması vaciptir. Büyük günah sahibi tevbe etmeden ölürse Allah'ın onu affetmesi caiz olmaz. Çünkü Allah, büyük günah sahibini cezalandıracağını va'detti ve ona haber verdi. Eğer onu cezalandırmazsa va'dinden dönmüş olması lazım gelir. Mu'tezile böylece sevabın taat üzerine, cezanın da ma'siyet üzerine olmasını Allah'ın iltizam ettiği bir kanun olarak görmektedirler. Onlara göre Allah'ın vahdaniyetine ve Rasûlüne imân eden bir kimse eğer büyük bir günah işlerse Cehennemde ebedi olarak kalır. Bu düşüncelerine “*Hayır öyle değil, kötülük işleyip suçu kendisini kuşatmış olan kimseler, Cehennemlikler işte onlardır. Onlar orada temellidirler.*”¹¹⁶ ayetini delil olarak gösterirler.¹¹⁷

3.4.3. el-VA'D ve'l- VA'İD

Mu'tezile, yukarıda naklettiğimiz adalet prensibinden hareketle bu prensibi de temel esas olarak kabul etmiştir. “el-Va'd ve'l-Va'id” iyi işler işleyenin ahirette mükâfatlandırılması, kötü amelde bulunanları ise ahirette cezalandırılması prensibidir.¹¹⁸

Mu'tezile'ye göre, ameli terk eden ve sadece iman sahibi olan kimsenin ahirette durumu kötü olacaktır. Bu sebeple onlar iman, ikrar, bilgi ve amel diye tarif etmişlerdir. Dolayısıyla taklit yoluyla edinilen iman da insana bir faydası yoktur. Mu'tezile âlimleri bu prensibe dayanarak inkârla itaatin bir faydası olmadığı gibi imanla birlikte günahında bir zararı yoktur diyen Mürcie'ye cevap vermişlerdir. Çünkü eğer Mürcielerin iddiaları doğru kabul edilirse Allah'ı Teâla'nın korkutması (Vaidi) boşuna olur. Allah onların iddialarından münezzehtir ve onların iddialarından yücedir. Vaad, gelecekte başkasına bir faydanın ulaşacağına veya ondan bir zararın def edileceğini içeren her türlü haberdir. Vaid ise gelecekte başkasına bir zararın

¹¹⁶ Bakara,2/81.

¹¹⁷ İzmirli, a.g.e., I, 22.

¹¹⁸ İzmirli, a.g.e., I, 22

verileceğini veya onun bir menfaatinin kaybolacağını her türlü haberdır. Mu'tezileye göre Allah'ın itaat edene mükafat vermesi zorunlu olduğu gibi büyük günah işleyene de ceza vermesi zorunludur.¹¹⁹

Mu'tezile düşünürleri Allah'ın iyiler ve kötüler hakkında sözünü gerçekleştirmesini de bu esas üzerine inşa etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Cennetlikler ameliyle Cennete girmeyi hakettikleri gibi Cehennemlikler de işlediklerinden ötürü Cehenneme girmeyi hak etmektedirler. Bundan çıkan sonuca göre iyilik sahipleri iyilikle mükafatlandırılacakları gibi kötülük sahipleri de kötülükle cezalandırılacaklardır. Mu'tezile düşüncesinde zaten Allah'ın iyilikleri emretmesi ve kötülüklerden de sakındırması gerçekleşmesi zorunluluk arzeden bu amaç içindir. Dolayısıyla emre boyun eğeni Allah'ın mükafatlandırması ve isyan ederek boyun eğmeyi de cezalandırması O'nun "va'd ve va'id"i çerçevesinde gerçekleşmektedir.¹²⁰

Mu'tezile düşüncesinde övme ile yerme, mükafat ile ceza, itaat ve isyandan dolayı hakedilmektedir. Övme ve mükafat ibadet etmekle kazanıldığı gibi kötülüklerden uzak durmakla da elde etmektedir. Bunun gibi yerme ve ceza günah işlemekle hakedildiği gibi vacipleri ihmal etmekle de hakedilmektedir.¹²¹

3.4.4. el-MENZİLE BEYNE'L- MENZİLETEYN

Büyük günah işleyen kimse hakkında Hariciler kâfir olduğunu söylemişlerdir. Mürcie ise iman sahibine büyük olsun küçük olsun hiçbir günahın zarar vermeyeceğini iddia etmişlerdir. Ehl-i Sünnet âlimleri ise bu iki akımı da reddederek büyük günah işleyen kimse hakkında fasıklık kavramı kullanmışlardır. Büyük günah işleyen ahirette cezasını çektikten sonra iman sahibi olduğu için cennet'e gider demişlerdir.

Mu'tezile'nin başı Vasıl b. Ata ise büyük günah işleyen kimse hakkında şöyle demiştir. İman iyi meziyetlerden ibarettir. Bu meziyetlere sahip olan kişiye mü'min denir. Bu isim onu övme mahiyetindedir. Yoldan çıkan fasık ise hayırlı meziyetler kendisinde bulunmadığı için övülecek bir isme layık olmaz ve kendisine mü'min

¹¹⁹ Ahmet Emin, *Fecrü'l-İslam*, 297.

¹²⁰ Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usul*, 134-135.

¹²¹ Pakiş, *a.g.e.*, 167.

denilemez. Bu kimseye kâfir de denilemez. Çünkü bu kişi kelime-i şehadet getirmekte ve daha başka hayırlı amellerde işlemektedir. Bunun yaptıklarını inkâr etmek mümkün değildir. Ne var ki böyle bir insan, tövbe etmeden dünyadan ayrılırsa ebedi Cehennem’de kalacaktır. Çünkü ahirette iki fırka insan vardır. Biri cennetlik diğer cehennemliktir. Fakat böyle günahkar kişinin ateşi hafifletilir.¹²²

Mu’tezile âlimleri, büyük günah işleyeninin durumu hakkında muasır olan diğer mezheplerin bu konuda ifrat ve tefrit sayılabilecek görüşlerine orta bir yol bulmaya çalışmıştır. Mesela Hariciler, büyük günah işleyeni kâfirle müsavi kılıp onun gibi azab göreceğini söylerken, Mürcie ise günahlarınister büyük ister küçük olsun imân sahibine bir zarar veremeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Mu’tezile bu iki görüşün ortasını bulmaya çalışarak günah işleyeninin ne kâfir ne de mü’min olduğunu onun cehennemde kalacağını ancak onun azabının kâfirin çekeceği azab kadar şiddetli olmayacağını söylemişlerdir.¹²³

Mu’tezile düşüncesinin en önemli ve en çok tartışılan esaslardan olan “el-Menzile Beyne’l-Menzileteyn” aynı zamanda isimler ve hükümler meselesi olarak da nitelendirilmektedir. Kâdı Abdülcebbar lügatte iki şey arasında kullanılan olarak tanımlanan “el- Menzile Beyne’l-Menzileteyn” ibaresinin mütekellimlerin ıstılahında büyük günah işlemenin iki isim arasında bir isim ve iki hüküm arasında bir hüküm olduğunun bilinmesi anlamına geldiğini bildirmektedir.¹²⁴

İmanı iyi hasletler manasına yorumlayan Mu’tezileyi hasletler taşıyan kimseyi “mü’min” olarak isimlendirmekte ve övülmeyi hakettiğine inanmaktadır. Fasık ise iyi hasletleri taşımadığı için ne övülmeyi haketmekte ne de mü’min olarak isimlendirilmektedirler. Aynı zamanda o, mutlak kâfir de değildir. Çünkü kelime-i şehadet getirmekte ve bazı güzel işler de yapmaktadır. Şayet tevbe etmeksizin dünyadan ayrılırsa sürekli olmak üzere ateşte kalacaktır. Zira Kur’an’ın “*Bir fırka Cennette bir fırka da Cehennemdedir.*”¹²⁵ ayetinde de belirtildiği gibi ahiret gününde Cennetlikler ve Cehennemlikler olmak üzere sadece iki grup bulunmaktadır.¹²⁶

¹²² Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usul*, 137.

¹²³ Ahmet Emin, *Fecrü’l-İslam*, 297.

¹²⁴ Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usul*, 137.

¹²⁵ Şura, 42/7.

¹²⁶ Pakiş, *a.g.e.*,167.

3.4.5. el-EMR Bİ'L-MA'RUF ve'N-NEHY ÂNİ'L- MÜNKER

Bu husus onların yanında mukarrer bir esastır. Bu asıl İslam'ın neşr ve daveti ile dalâlette olanları hidâyete sevk etmek gafilleri irşâd etmek için müslümanlara iva-cibdir. Bu asıl bütün müslüman fırkalarda mevcuttur. Mu'tezile âlimleri, cumhura muhalefet ederek şöyle demişlerdir: Şayet kafi gelirse iyiliği emr kötülükten nehiy kalple olur. Kalb kâfi gelmezse dille yapılır. Bunlar da yeterli olmazsa el ile yapılır. El de yetmezse o zaman kılıçla yapılır. Buna “*Eğer mü'minlerden iki topluluk birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine kadar savaşınız; eğer dönerlerse aralarını adaletle bulunuz, adil davranınız, şüphesiz Allah adil davrananları sever.*”¹²⁷ ayetini delil getirmektedirler.¹²⁸ Bu esastan hareket eden Mu'tezile, te'vil ve görüşlerini başkalarına zorla kabul ettirmek yolunu tutmuş ve bilhassa Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul ettirmek için Ahmed b. Hanbel ve diğer nice âlimlere zor kullanabilmişlerdir. İslam'ın emirlerinin iyi uygulanabilmesi için imâma ihtiyaç vardır. Bu bakımdan onlar imamet konusuna da önem verirler. Fırka kitaplarının beyânına göre Mu'tezilenin muhtelif fırkaları arasında farklılıklar mevcut ise de bu farklılıklar bizi ilgilendirmemektedir.¹²⁹

Mu'tezile, iyiliği emrediyorum kötülükten nehy ediyorum diye kendi te'vil ve görüşlerini başkalarına zorla kabul ettirmek yolunu tutmuştur. Kendi prensiplerine karşı gelenlere ağır eleştirilerde bulunmuşlardır.

Biz burada kısaca Mu'tezilenin neşeti ve birleştikleri usûlü hamseyi tanıtmaya çalıştık.¹³⁰

3.5. MU'TEZİLE FIRKASININ GERİLEMESİ

H.232/M.846 yılında Vasık'ın vefat edip yerine Mütevekkil'in (H.237-247/M.846- 861) geçmesiyle Mu'tezile'nin altın çağı sona ermiştir. Bu dönemde halifeler üzerinde kurdukları nüfuz sayesinde umuma ve sevilen ulemaya uyardıkları baskılar sonucunda yavaş yavaş halkı Mu'tezili fikirlerinden soğutmasını ve nefret

¹²⁷ Hucûrât, 49/ 9.

¹²⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 237.

¹²⁹ Pakiş, *a.g.e.*,167.

¹³⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarih*, 238-250.

etmesini doğurmuştur. Bunun yanı sıra Mu'tezili düşüncenin önde gelen âlimlerinden Ebu'l Hasan el- Eşâri'nin, hocası Cübbai'ye sorduğu “üç kardeş” meselesi ve başka bir takım suallerine tatmin edici cevap alamaması üzerine Mutezile'den ayrılıp yeni bir kelim ekolü meydana getirmesi de bu fırkanın zayıflama sürecini hızlandırmıştır.¹³¹

Oluşturduğu yeni sistemde Eş'ari, Mu'tezile düşüncesinin temel fikirlerini zayıflatma ve geçersiz kılma yönünde çok ciddi iddialar öne sürmüştür. Daha sonra Mu'tezile fırkası her ne kadar Büveyh oğullarından Adudu'd-Devle, Amidü'l-Mülk ve Künderi gibi dönemin güçlü siyasileri ve Zemahşeri ile Zeydiyye'ye mensub âlimlerden destek görmüşse de Eş'ari'nin vurduğu darbenin tahribatını bir türlü gide-rememiştir.¹³²

Gerilemenin birçok sebebi vardır. Fakat en önemli sebebi şudur:

Mu'tezile kısa süre de doğup gelişmiştir. Daha sonra da uğradığı çeşitli baskı ve sıkıntılara dayanamayıp bir sistem olarak tarihe karışmıştır. Mu'tezile'nin yıkılışının gerçek sebebini öğrenmek istersek, bu sebebi başka yerde değil yine kendi sistemi içerisinde aramak gerekmektedir. İlk başta düşünce özgürlüğünün savunucusu olarak ortaya çıkan bu fırka mensupları daha sonra bunu kendisi gibi düşünmeyenlere ve onların izinde yürümeyenlere çok görmüşlerdir. Me'mun gibi emirlerin himayesinde fikirlerini müslümanlara zorla kabul ettirme çabasına düşmüşlerdir. Kendilerine karşı gelmek cesaretini gösterenler için en şiddetli ceza ve işkenceleri uygulamışlardır.¹³³

İslam tarihine “Mihne” denilen acı ve ızdıraplı bir devreye imza atmışlardır. Mu'tezile'nin gerilemesi ve zayıflaması ile bu silah ters tepmiştir. Onların bir zamanlar muhalifler için kullandıkları baskı ve işkence siyaseti şimdide muhalifleri tarafından kendilerine karşı kullanılıyordu. “Men Dakka dukka” bir başka ifadeyle Mu'tezile yıllardır ektiğini artık biçiyordu. Kendisine karşı yapılan bu misilleme hareketleri sonucunda prensiplerini savunurken uyguladığı bir metodun kurbanı olarak ve kendi yetiştirdiği bir insanın temel esaslarını tek tek çürütmesi karşısında dayanamayıp tarihteki yerini almışlardır.

¹³¹ Işık, *a.g.e.*, 66.

¹³² Ahmet Emin, *Duha'l-İslam*, III, 198.

¹³³ Ahmet Emin, *Duha'l-İslam*, III, 190.

3.6. MU'TEZİLE FIRKASININ GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

Mu'tezile Fırkasının içinde yetişen fırkanın tüm fikirlerini bilen Eş'ar'nin firkadan ayrılarak fırkanın temel tüm fikirlerini sağlam delillerle çürütmesi ve karşısında yepyeni ve Ehl-i Sünnete ait bir kelim mezhebi meydana getirmesi Mutezile'yi tarih sahnesine gömmüştür. O darbeden sonra Mu'tezile Fırkası belli bir sistem olarak asla hiçbir coğrafyada zuhur edememiştir. Şia içinde mütalaa ettiğimiz Zeydiler biraz savundularsa da Eş'ari'nin çıkışı karşısında tutunamamışlardır.¹³⁴

Günümüzde ise Mutezile, Cebriye, Mürcie gibi fırkalar Ehl-i Sünnet karşısında bir fırka olarak bulunmuyorlar fakat insanların fikirlerinde, zihinlerinde dağınık olarak perakende olarak yaşıyorlardır. Yani sistemli bir fırka olarak karşımıza çıkmaları dahi müslümanların zihinlerinde Mu'tezili, Cebri ve Mürcie'ye ait olan fikirler bulunmaktadır. Günlük hayatta olayları yorumlarken kendisini Ehl-i Sünnet olarak ifade eden insanların zihinlerinde, fikirlerinde bu fırkaların değişik konulardaki fikirlerine rastlıyoruz. Kader, hüsün-kubuh, büyük günah vb. konuları misal olarak verebiliriz.

Ehl-i Sünnet itikadını sağlam öğrenememiş derinlemesine kavrayamamış müslümanlarda Mu'tezili fikirlerin perakende olarak bulunması dışında Mu'tezili fikirler Yemen'de ve Kuzey Afrika'da sınırlı olarak bir kısım insanlar tarafından inanılmakta ve savunulmaktadır. Ayrıca Vehhabiler'in tevhid üzerinde oldukça fazla durmaları ve Mu'tezile'ye yakın yorumlamaları yanında "el emr bi'l ma'ruf ve'n nehy ani'l münker" meselesine güce ve şiddete başvurdukları için Vehhabilerle Mu'tezile arasında büyük benzerlik bulunmaktadır. Vehhabilerde tebliğde bulunurken şiddet kullanmaktan çekinmemişlerdir. Siyasi gücü ellerine geçirdiklerinde kendi fikirlerini zorla başkalarına kabul ettirmek için kullanmışlardır. Kendi fikirlerine muhalefete şiddetli bir surette karşı koymuşlar, müsamahaya kapalı kalmışlardır. Bu açıdan bakmak gerekirse bu gün için Vehhabiler fikir olarakta, sistem ve yaklaşım olarakta Mu'tezile Fırkası'na en yakın fırkayı teşkil etmektedir.¹³⁵

¹³⁴ Işık, *a.g.e.*, 66.

¹³⁵ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l Müfessirün*, Kahire, 1961, II, 307.

3.7. MU'TEZİLE MÜFESSİRLERİ ve TEFSİRLERİ

Mu'tezile âlimlerinin pek çoğu mezheplerine göre Kur'an'ın tefsirini yapmışlardır. Bu tefsirlerin tesiri diğer tefsir kitapları kadar etkili olmamıştır. Zamanla bunlardan bazıları kaybolmuş ve bu mezhebin tefsirlerine karşı genel olarak bir çekingenlik meydana gelmiştir. Bunların tefsir sahasındaki görüşlerini geçmiş âlimlerimizden öğrenmekteyiz.¹³⁶

Suyuti ve Davudi'nin tefsir tabakalarından öğrendiğimize göre Mu'tezileden tefsirde en meşhur olan Ebû Bekr Abdurrahman b. Keysan el-Asam (ö. 249/854) isimli Mu'tezile âlimidir. İbnu'n-Nedîm el-Fihrist'inde şöyle demektedir: O bir Kur'an tefsiri telif etmiştir. Fakat üzerinden uzun zaman geçmesi sebebiyle bu tefsir hakkında bir bilgimiz yoktur.¹³⁷

Muhammed b. Abdulvahhab b. Selam Ebû Ali el-Cübbai (ö. 303/915), Mu'tezilenin ileri gelen âlimlerinden biridir. Bilhassa felsefe ve kelam alanında şöhrret kazanmıştır. Yine bize ulaşmayan ve Suyutinin Tabakât'ında ondan bir cüz gördüğünü söylediği Ebû Haşim Abdusselam b. Ebi Ali el-Cübbai (ö. 321/933)'nin tefsiri de bu meyanda zikredilmelidir.¹³⁸

Keza Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahâni (ö. 322/934), "Câmiu't-Te'vil li Muhkemi't-Tenzil" isminde 14 cildlik bir tefsir tasnif etmiştir. Bir rivayete onun 20 cild olduğu söylenir. Bu tefsire İbnu'n Nedim el-Fihristinde, Suyuti ise Buğyetu'l-Vuâtında işaret etmişlerdir.¹³⁹

Ebû Müslim'in bu tefsirine itimad eden Fahrüddin Razi tefsirinde ondan nakillerde bulunmuştur. Bazı kimseler Fahrüddin Razi'nin tefsirinde Ebû Müslim'den zikrettiği bu şeyleri Ebû Müslim'e nisbet ederek almışlar ve onları müstakil bir kitap haline getirerek ona Ebû Müslim el-İsfahâni'nin tefsiri adını vermişlerdir.¹⁴⁰ Zehebi, sözü adilen bu tefsirden Mısır Üniversite Kütüphanesinde ondan bir cüz'ü gördüğünü "et-Tefsir ve'l-Müfessirûn" isimli eserinde aktarılmaktadır.¹⁴¹

¹³⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 238.

¹³⁷ Zehebi, *a.g.e.*, I, 368-369.

¹³⁸ Zehebi, *a.g.e.*, II, 307.

¹³⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 238.

¹⁴⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 240.

¹⁴¹ Zehebi, *a.g.e.*, II, 307.

Ebû'l-Hasen Ali b. İsa er-Rummani (ö. 384/994), Şif Mu'tezili âlimlerinden biridir. Bir Kur'an tefsiri te'lif etmiştir. Suyuti Tabakât'ında onu gördüğünü söylemiştir. Keşfü'z-zünûn sahibi Zehebi ise bu tefsiri Abdulmelik b. Ali el-Müezzin el-Herevi (ö. 489/1096) nin ihtisar ettiğini söylemektedir. Zehebi, sözü adilen bu tefsirin ne aslını ne de muhtasarını gördüğünü kaydetmektedir.

Kâdı Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî “Tenzîhu'l-Kur'an Ani'l-Matâ'in” adlı kitabını telif etmiştir. Bu kitap günümüze kadar gelmiştir. İlim ehli insanlar ondan yararlanmaktadır. Fakat bu eser bütün Kur'an ayetlerini içine almamıştır.¹⁴²

Abdusselam b. Muhammed b. Yûsuf el-Kazvini (ö. 483/1090) Kur'an'ı geniş bir şekilde tefsir etmiştir. Suyuti, Tabakâtu'l-Müfessirinde bu zat büyük bir tefsir cem' etmiştir. Ondan daha çok yarar sağlayan bir tefsir kitabı varid olmamıştır. Keşke o, Mu'tezile kelamıyla meczedilmiş olmasaydı. Orada itikadını yaymıştır. Eser 300 cild olarak meydana gelmiştir. Bunun 7 cildi fatihaya aitti demektir.¹⁴³

İbnu'n-Neccar, el-Kazvini hakkında şöyle demektedir: O, lisanı uzun olan bir kimsedir. Tefsire karşı çok meraklı ve bu alanda çok iyi bir araştırmacıdır. 500 cilde ulaşan haşiyeli bir kitap (tefsir) yazmıştır. O tefsirde bir ayet için bir cild yazdığını gördüm. Bu ayetlerden bir tanesi de “Şeytanlar Süleyman'ın hükümdarlığı hakkında söylediklerine uydular.”¹⁴⁴ ayetidir.¹⁴⁵

Ebû'l Kasım Mahmud b. Ömer Zemahşeri, Kur'an'ın ciddi büyük bir tefsirini yapmıştır. Bu tefsir Mu'tezile görüşlerini ihtiva etmektedir. Mu'tezile tefsirlerinden bize ulaşanların en kapsamlı olanı da budur. İşte yukarıda zikrettiklerimiz Mu'tezile tefsirlerinden bildiklerimizin en meşhur olanlarıdır.¹⁴⁶

Mu'tezile, dinî esasları çıkarmak için ilk kaynak olarak Kur'an'a müracaat etmişlerdir. Yapmış oldukları tefsirlerde kendi görüş ve akidelerini aksettirmiş ve nakle başvurmadan ziyade akla sarılmışlardır. Mu'tezile tefsirini okuyan bir kimse

¹⁴² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 240.

¹⁴³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 247.

¹⁴⁴ Bakara, 2/102.

¹⁴⁵ Zehebi, *a.g.e.*, II, 307.

¹⁴⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 248.

bu tefsirlerin mutlak bir tenzih, adalet ve irade hürriyetine tahsis edilmiş olduklarını görecektir. Onlar zahiri tearuz eden ayetler hakkında akli hakem tayin etmişlerdir.¹⁴⁷

Mu'tezilenin beş esası tefsirlerinde daima görülmektedir. Onlar bu prensiplerini ispat edebilmek ve muhaliflerine karşı bunları savunabilmek için ilk kaynak olarak Kur'an'a başvurmuşlardır. Aradıklarını bazen orada bulabilmiş genellikle de kendi görüşleriyle çatışan naslarla karşı karşıya kalmışlardır. Bunları güçlü bir akıl ve geniş bir dil kültürü ile te'vil yoluna gitmişlerdir. Tefsirlerinde bu hususlar bazen sual-cevap şeklinde tertip edilmiştir.

Mu'tezile, Alah'a aza, cismaniyet ve yön ifade eden ayetlerin manalarını Allah'a layık görmeyerek Allah'ı teşbih ve teccimden tenzih etmek için sıfatlarının zâtından ibaret olduğunu söylemişlerdir. Allah hakkında yapılan tavsifler itibari şeylerdir, demişlerdir. Allah'ı sıfatlarından tenzih etmişlerdir. Onlar "*Rablerine bakarken*"¹⁴⁸ ayetini delil getirerek Allah'ın dünya ve ahirette görülemeyeceği şeklinde tefsir etmişlerdir. Onlar bakar kelimesinin lügat manası üzerinde durarak onun Arapça maddî bir görüş ifade etmediğini ispata çalışmış ve bu ayete kulun Allah'a rağbeti veya ondan sevap talep etmesi gibi bir mana vermişlerdir.¹⁴⁹

Mu'tezile, "*Fakat her kim de bir mü'mini bile bile öldürürse onun cezası, içinde devamlı kalacağı cehennemdir. Allah ona bu dünyada gazab etmiş ve öteki dünyada da rahmetinden uzak tutmuş ve ona büyük bir azap hazırlamıştır.*"¹⁵⁰ ayetine dayanarak büyük günah işlemek insanı dinden çıkarır, cehennem azabını icab ettirir. Eğer günahkâr tövbe etmeden ölürse kâfir olarak gider hükmüne varmışlardır.¹⁵¹

Kâdı Abdülcebbar, bu ayet hakkında bütün masiyetlerde tevbe makbuldür demiştir. "*Ve Ad toplumunu, Semud toplumunu, Ress halkını ve bunların arasında gelip geçen daha nice günahkâr nesilleri, topluca cezalandırdık.*"¹⁵² Kur'an ayeti ile küfür, zina ve ve benzeri günahlara irtıkab eden kimselerin bile tevbe ettikleri takdir-

¹⁴⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 249.

¹⁴⁸ Kıyamet, 75/22- 23.

¹⁴⁹ Kâdı Abdülcebbar, *Tenzihü'l-Kur'an ani'l-Metain*, 358.

¹⁵⁰ Nisa, 4/93.

¹⁵¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 249.

¹⁵² Furkan, 25/70.

de affedileceklerini kaydetmiştir. Buradaki maksat, o kimse tevbe etmediği takdirde-
dir. Zaten bunu da ibaresi teyid etmektedir.¹⁵³

Zemahşeri, bana sahih iman nedir diye sorarsan sana şöyle cevap veririm. Hakka inanmak onu lisan ile ikrar ve amel ile tasdik etmektir. Eğer bir kimse itikadi ihlal edip şehadet ve amel ederse o münafıktır. Eğer şehadeti ihlal ederse kâfirdir. Eğer amelî ihlal ederse fasıktır demek suretiyle fasıkın derecesini kâfirle mü'min derecesi arasında göstermektedir.¹⁵⁴

Mu'tezile, “ *Hiçbir insanın ötekine en ufak bir yararının dokunamayacağı hiç kimseden aracılığın kabul edilmeyeceği hiç kimseden cezasının affi için bedel alınmayacağı ve hiç kimsenin yardım görmeyeceği günün mutlaka gelip çatacağı takva bilinciyle yaşasanıza!*”¹⁵⁵ ayetine dayanarak ahirette büyük günah işleyenlere şefaati inkar etmiştir. Allah'ın her işte insanların yararına olan şeyleri yapması va'dini ve vai'dini yerine getirmesi vaciptir. Bu sebepten O, günahkâra ceza, hayır işleyene mükâfat vermeye mecburdur.

Mu'tezile âlimleri, iyi veya kötü işler Allah'a isnad edilemez. Bu fena işlerin halikı insandır. İnsanlar mutlak bir iradeye maliktirler. Sevap ve ceza görmek ise bunun sonucudur ve bunları yerine getirmenin Allah'a vacip olduğunu söylemektedir.¹⁵⁶

İyilikleri emir kötülüklerden sakındırma hususunda bütün müslümanlar Yüce Allah'ın emrine iştirak ederler. Yalnız bu hususu anlayış ve tatbik şekli ilk devirden bu yana çeşitlidir. Sahabeden bazıları, emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehı ani'l-münker'e kalb ve lisanla iştirak edip fiili olarak el ve kılıçla iştirak etmemişlerdir.

Sa'd b. Ebî Vakkas, İbn Ömer, Usame b. Zeyd, Muhammed b. Mesleme bu görüşe sahiptiler.. Bunlar ilk günlerde zuhur eden fitne olaylarına fiilen iştirak etmemişlerdir. Bu kimseler olaylara karışmadıklarından Mu'tezile kelimesinin lügat manası olan bir tarafa çekilip tarafsız kalma manasının ilk muhatabı oldukları halde,

¹⁵³ Ebûl Kasım Mahmud İbn. Ömer ez-Zemahşeri el- Harezmi, *el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamidi 't-Tenzil ve Uyu'ni'l-Akavil fi Vucûhi't-Te'vil*, Kahire, 1953, I, 30-31.

¹⁵⁴ Zemahşeri, *Keşşaf*, I, 30-32.

¹⁵⁵ Bakara, 2/48.

¹⁵⁶ Zemahşeri, *Keşşaf*, I, 38.

onların bu fikri sonradan tekâmül eden kelimeler Mu'tezilesi tarafından kabul edilmiştir. Onlar daima şiddet ve kuvvet kullanmak taraftarıdır.

Mu'tezile, mutlak akla en yüksek mevkiyi verince, mezheplerinin kaidelerine ve esaslarına muhalif olan sahih hadisleri inkâr yoluna gitmişlerdir. Mu'tezile tefsirlerinde aklın mutlak sultanı bariz şekilde görülür. Bu sebepten dolayıdır ki bazen sahih haberleri inkar etme mecburiyetinde kalmışlardır. Fakat buradan hareket ederek onların bütün hadislerle karşı olduklarını veya me'sur tefsiri kabul etmediklerini söylemeye muktedir olamayız. Ancak şunu bilelim ki Mu'tezilede muteber olan hürriyet nizamıdır. Mu'tezile mutlak tenzih, akl, irade hürriyeti hüsn ve kubuh gibi meselelerde akla dayanmıştır.¹⁵⁷

Mu'tezile, Kur'an'da müteşabih ayetlerin varlığının hikmetini insanları düşündürmek ve bu konudaki hakikatleri düşünerek tefekkür ederek bulmak olarak ileri sürmeleri onların akla verdikleri önemi göstermektedir. Onlar her ne kadar müteşabih ayetlerin muhkem ayetler vasıtasıyla izah edilmeleri gerektiğine dikkat çekmişler ise de onları daha çok kendi akılları ile te'vil etmiş ve ilimde rüsûh sahibi olanların müteşabih ayetlerin te'vilini bildiklerini ileri sürmüşlerdir.¹⁵⁸

Mu'tezile, tefsirde akla dayanmış ve onu nakle tercih etmiş ise de nakle hiç de önem vermemiş diyemeyiz. Mesela Mu'tezilenin ileri gelenlerinden biri olan en-Nazzam (ö. 231/845) in muasırları olan müfessirlerin rivayetlere dayanmadan kendi nefislerinin meylettiği şekilde tefsir etmelerine karşı çıkması bu hususa bir örnek teşkil etmektedir. O, şöyle demektedir: Müfessirlerin birçoğu kendilerini halka tefsir yapmakla vazifeli sayıyalar bile onlara güvenemeyiz. Çünkü onların çoğu ne bir esasa ne de bir rivayete dayanmaktadırlar. Müfessir ne kadar acaib ve garib şeyler söylerse halkın o kadar hoşuna gider.¹⁵⁹ İkrime, Kelbi, Süddi, Dahhak, Mukatil b. Süleyman, Ebu Bekr el-Asam aynı yolda olan kimselerdir. Onların tefsirlerine nasıl güvenip doğruluğuna inanayım. Zira onlar "*Şüphesiz mescidler, Allah'a mahsustur veya secde edilebilecek her yer yani yeryüzü Allah'ındır. O halde, yeryüzünde Allah ile birlikte hiç kimseye yalvarıp yakarmayın.*"¹⁶⁰ ayetindeki mescid sözünün tefsirinde, Allah bununla içinde namaz kıldığımız mescidleri kastetmedi onunla alınları ve üzer-

¹⁵⁷ Zehebi, a.g.e., I, 372.

¹⁵⁸ Zemahşeri, Keşşaf, I, 45.

¹⁵⁹ Zemahşeri, Keşşaf, I, 49.

¹⁶⁰ Cin, 72/18.

lerine secde edilen el, ayak, burun, diz ve secde edilen yeri kastediyor diyorlar. Keza “*Onlar devenin nasıl yaratıldığına bakmıyorlar mı?*”¹⁶¹ ayetinin tefsirinde Allah’ın bu sözle develeri değil bulutları kastettiğini söylerler.¹⁶²

Mu’tezile, dinde Akli delillerle bilinemeyecek bazı hususlar olduğunu kabul etmişlerdir. Bu konuda Kâdı Abdülcebbar kulun muhatap olduğu hitapların bir kısmının akıl ile bilinebileceğini bir kısmının da onun tarafından bilinemeyeceğini söylemiştir. Akıl tarafından bilinemeyecek olan şeylerin namaz, namaz vakitleri, namaz şartları ve şeriatteki diğer ibadetler olduğunu ifade etmiştir.¹⁶³

Mu’tezile, genellikle kendi prensipleriyle çatışan haber-i vahide karşı çıkmışsa da bazen onları tefsirlerinde rivayet etmişlerdir. Haberleri senet ve metin yönünden tenkid etmişlerdir. Görüldüğü gibi Mu’tezile, akla büyük yer vermiş, müteşabih ayetlerin te’vilinde akla geniş yetkiler tanımış müteşabihleri kendi prensipleri doğrultusunda te’vil etmişlerdir. Onların müteşabih ayetleri te’vil konusunda akla verdikleri bu geniş yetki, Ehli-Sünnet tarafından şiddetli bir şekilde tenkid edilmiştir.

Mu’tezile mezhebinin tefsirde giriştiği bütün teşebbüslerin Allah için kastedilen şeyin ne olduğunu ortaya koyma iddiası olduğu unutulmamalıdır. Mu’tezile bir ayetin tefsirinin tek bir veçhe manası vardır ve onda da hata bahis konusu değildir görüşünü redetmiştir. Kur’an’da mevcut olan meselelerin açıklaması için giriştiği teşebbüslerde görüş ve esaslarına muhalif olan tefsir imkanlarını bertaraf etmek için Allah’ın muradının ne olduğuna hükmetmişlerdir. Tabi ki Mu’tezilenin bu yolu sünnet ehlinin yoluna muhalif düşmektedir. Bu muhtemel manalar ve teşebbüsler ictihaddır. Müfessir içtihadlarla da kesintisiz Allah’ın muradını elde etmeye çalışır. Müctehid hata veya isabet edebilir. Her iki halde de sevap kazanır.¹⁶⁴

Mu’tezile’nin ayetlerin te’vilinde akıldan sonra başvurdukları diğer bir asıl dil yönüne lügavi izah ve kaidelere önem vermeleridir. Onlar zahir manası kendi prensiplerine ters düşen lafızları te’vil etmek için lugavî izahlara ve eski Arap şiirine başvurmuşlardır. Onlar dilin menşeinin tevkifi olmadığı, ıstılahi olduğu görüşünden ha-

¹⁶¹ Gâşiye, 88 /17.

¹⁶² Zemahşeri, *Keşşaf*, II, 215.

¹⁶³ Zemahşeri, *Keşşaf*, II, 215.

¹⁶⁴ Zemahşeri, *Keşşaf*, II, 215.

reket ederek lafızları çeşitli manlara çekme hususunda kendilerini serbest hissedebilmişlerdir.¹⁶⁵

3.7.1. EBÛ MÜSLİM İSFAHÂNÎ (ö. 322/934)

3.7.1.1. Hayatı

Kur'an'da neshi kabul etmemesiyle tanınan müfessir ve Mu'tezile kelamcısı 254/868 doğmuştur. İbnü'n-Nedim babasını Müslim b. Bahr diye kaydederken, İbn Hacer el-Askalâni künyesini Ebû Seleme olarak zikretmiştir. Özellikle tefsir ve Mu'tezile kelamı sahalarında derin bir âlimdir. Cedelci kişiliğiyle tanınmış Arap dili ve edebiyatı ile hadis, fıkıh gibi diğer İslami ilimlerde de kendini iyi yetiştirmiştir. Bazı kaynaklarda şiirlerinden örnekler nakledilir. Devlet idaresinde katiplik görevinin yanı sıra 300 /912 yılında Divânü'l-harac'ın başına getirilmiştir.¹⁶⁶ 321 yılı Şevval ayında İsfahân valisi olmuş aynı yılın zilkade ayının ortalarında İsfahân'ı ele geçiren Ali b. Büveyh tarafından bu görevden azledilmiştir. Bazı Şia kaynaklarında Şia'ya meyli olduğu söylenen Ebû Müslim el-İsfahâni 322 /934 yılının sonlarına doğru vefat etmiştir.¹⁶⁷

Kur'an'da neshin olmadığı yönündeki görüşüyle meşhur olan Ebû Müslim el-İsfahâni'nin bu görüşüne nesih konusunun ele alındığı kitaplarda atıfta bulunulur. Eserleri günümüze ulaşmadığından onun nesih konusundaki görüşleri kesin olarak belli olmamakla birlikte Fahrüddin Razi gibi bazı müfessirlerin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre İsfahâni, Kur'an ayetleri arasında neshin söz konusu olmadığını dile getirmiş bu görüşünü desteklemek üzere Fussilet sûresinin 42. ayetini delil getirmiştir. Bakara sûresinin 106. ayetiyle Nahl sûresinin 101. ayetinde sözü edilen neshi ise değişik şekillerde te'vil etmiştir. Neshin gerçekleştiği ileri sürülen ayetleri uzlaştırmaya çalışmış, genellikle bunları tahsis ile açıklamıştır. Onun bu görüşü uzun bir süre İslam âlimlerinin sert tepkilerine yol açmışsa da özellikle son dönemlerde bu görüş paralelinde fikir beyan edenler meydana çıkmıştır. Ayrıca Ebû Müslim el-İsfahâni'nin aslında Kur'an'da neshi reddetmediğini başkalarının nesih dediğini onun

¹⁶⁵ Zemahşeri, *Keşşaf*, I, 123.

¹⁶⁶ Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zünün*, I, 538.

¹⁶⁷ Lütfullah Cebeci, "Ebû Müslim el-İsfahâni" *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2010, XXII, 509.

tahsisle ifade ettiğini dolayısıyla adlandırmadan başka bir farklılığın olmadığını öne sürenler de olmuştur.¹⁶⁸

Kur'an'da neshin olmadığı yönündeki görüşüyle tanınan Ebû Müslim el-İsfahâni'nin bu görüşüne nesih konusunun ele alındığı kitaplarda Ebû Müslim el-İsfahâni, İbn Mihrebzüd olarak da tanınan Ebu Müslim Muhammed b. Ali el-İsfahâni ile zaman zaman karıştırılmıştır. İsim benzerliğinin yanı sıra Mu'tezile mezhebine mensubiyet ve tefsire dair eser yazmış olma gibi yönlerden de bu iki alim arasında benzerlik vardır.¹⁶⁹

3.7.1.2. İlmî Kişiliği

Ebû Müslim el-İsfahâni'nin yaşadığı hicri III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısı ile IV. (X.) yüzyılın ilk yarısı İslam tefsir edebiyatında pek çok eserin te'lif edildiği döneme rastlamaktadır. İslam ilimlerinin altın çağı olarak da niteledirilebileceğimiz bu dönemde yetişen seçkin ve özgün müfessirlerden biri de hiç şühesiz Mu'tezili olan Ebû Müslim el-İsfahânidir. Ehlince bilindiği gibi Mu'tezili düşüncede Kur'an, Allah'ın mümkün bir tarihte beşeri bir dilin kalıpları içinde konuşmasıyla vücut bulmuş hadis bir kelimadır. Bu itibarla, Allah'ın insanlık tarihinin belli bir dönemde dilsel- sözel bir metin olarak somutlaşan kelamını anlama ve yorumlama faaliyetinde öncelikle ve özellikle Arap dilinin tüm imkanlarını sonuna kadar kullanmıştır. Bu süreçte ilahi adaletin muktezasınca yapıp ettiği tüm fiillerin gerçek öznesi olan insanın akli yetilerine güvenmek ve o'nu Allah'ın kelamını anlama çabası olabildiğince etkin ve işlevsel kılmak gerekmektedir.¹⁷⁰

Bu düşünce ekolüne mensup olan Ebû Müslim el-İsfahâni, İslam tefsir tarihinde genellikle Kur'an'da neshin varlığını inkâr eden âlim olarak tanınmıştır. Ancak o, klasik nesh teorisinin Kur'an'ın korumuşluğuna halel getirdiği düşüncesinde hareketle, mensuh olduğu ileri sürülen ayetlerde nesih değil hükmün kapsamını daraltma anlamında tahsis bulunduğu tezini savunmuştur.

¹⁶⁸ Muhammed b. Ebi Ya'kup İbnü'n-Nedin, *el-Fihrist*, Beyrut, ts. 196.

¹⁶⁹ Ebû'l Fazl Şihabuddin Ahmed b. Muhammed el-Askalani, *Lisanu'l Mizan*, Beyrut, 1971, V, 89.

¹⁷⁰ Ebû Abdillâh Şihabuddin Yakut b. Abdillâh el- Hemevi, *Mü'cemû'l-udeba*, Dâru'l Fikr, Kahire, 1980, XVIII, 35-38.

Razi, onun nesh konusundaki görüşlerini ilgili ayetlerin tefsirinde oldukça detaylı bir şekilde aktarmış ve neshe konu olan ayetlerindeki yorumlarını tercihe şayan bulmuştur.¹⁷¹

İsfahâni'nin yorum tekniğindeki en dikkat çekici husus, ayetlerde izaha muhtaç gördüğü kelime veya tabirleri Kur'an bütünlüğü içinde başka ayetlerde irtibatlandırılmış olmasıdır. İsfahâni'nin yorumlarında dikkat çeken bir diğer husus da Arapların dilsel örflerindeki çeşitli terim, terkip ve deyimlere sıkça atıfta bulunmuş olmasıdır.¹⁷²

Razi'nin tefsirine yansıyan muhtelif görüş ve yorumlarından rivayet malzemesine pek itibar etmediği anlaşılan İsfahâni, pek çok konuda Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne bağlı Ka'biyye fırkasının önderi olan Ebu'l Kasım el- Belhi el-Ka'bi (ö. 319/391) ile müşterek görüşleri paylaşmıştır. Bu müştereklik onun Bağdat Mu'tezilin'e mensup olduğunun bir göstergesidir. Basra Mu'tezilesine mensup olan Kâdı Abdülcebbar'ın pek çok ayetin yorumunda İsfahâniye itiraz etmiş olması bu düşünceyi daha da güçlendirmektedir.¹⁷³

İsfahâni, sünni düşünceyi benimseyen Taberi ve İbn Ebi Hatim gibi çağdaşlarının büyük ölçüde rivayet merkezli bir tefsir anlayışına sahip oldukları bir zaman diliminde, her fırsatta kendi dirayetini ön plana çıkarmıştır. Öncekilerin yorumları öncekilere, benim yorumum da bana aittir şeklinde ifadeler kullanmıştır. Sözünde ifadesini bulan bir özgür zihniyetin mahsulu olan son derece orjinal yorumlar üretebilmiştir.¹⁷⁴

Razi, İsfahâni'nin yorumlarını, kimi zaman en güzel yorumu kimi zaman da çoğunluk müfessirlerin aksi yöndeki görüşlerine rağmen bu güzel bir görüştür şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Razi, İsfahâni'ye yönelik takdir ve teveccühünü kimi zaman da şunu biliniz ki Ebû Müslim gerçekten doğru söylemiştir gibi oldukça ilginç ifade kalıplarıyla dile getirmiştir.¹⁷⁵

¹⁷¹ Razi, *a.g.e.*, III, 229.

¹⁷² Razi, *a.g.e.*, III, 231.

¹⁷³ Razi, *a.g.e.*, III, 229-231.

¹⁷⁴ Razi, *a.g.e.*, IX, 231-132.

¹⁷⁵ Razi, *a.g.e.*, IV, 92.

İsfahâni özgün ve orjinal nitelenmesine fazlasıyla müstahak ve layık olan bir müfessirdir. Ancak o, İslam tefsir tarihinde maalesef hak ettiği övgüye mazhar olamamıştır. Bilakis nesh konusundaki görüşünden dolayı, özellikle sünni müfessirlerin büyük çoğunluğu tarafından tenkit edilmiştir. İsfahâni'nin tefsir tarihinde hak ettiği yeri alamamasında sünni müfessirlerin olumsuz tutumlarının yanısıra kendisinin Mu'tezile mezhebinden olması ve tefsirinin günümüze kadar ulaşmamasının da önemli rol oynadığı kuşkusuzdur.¹⁷⁶

Razi, tefsirinde muhakkik âlimler içinde saydığı önemli isimlerden biri de Ebû Müslim İsfahânidir.¹⁷⁷ Burada dikkat edilmesi gereken husus, Ebû Müslim'in Mu'tezili kimliğidir. Zira normalde gözlenen husus, geçmiş âlimlerin eserlerinde öncelikle kendi mezheplerine müntesip âlimlerin görüşlerine yer vermeleri buna karşın özellikle Mu'tezile gibi Ehl-i Sünnet'in karşısında yer alan kesimlere müntesip olanların görüşlerine ise oldukça mesafeli yaklaşımlarıdır. Halbuki Razi, bu dar bakış açısını aşmıştır. Tefsirinde Ebû Müslim'in izah ve yaklaşımlarına çok fazla itibar etmiştir. Bu durum o dereceye ulaşmıştır ki Razi, Ebû Müslim'in görüşlerini Ehl-i Sünnet'e ve cumhur/çoğunluğu teşkil eden âlimlere alternatif olarak vermiş ve çoğu zaman bu farklı tutumlar arasında bir tercihte bulunma gereği de hissetmemiştir. Bunun ötesinde Razi Ebû Müslim'in Ehl-i Sünnet veya cumhur ulemaya muhalif olarak ileri sürdüğü görüşlerini bizzat onun adına kendisi savunarak zımnen bunları tasvib ettiğini ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁷⁸

Razi, Ebû Müslim'i Mu'tezile'ye mensub olmasının ötesinde müstakil bir şahsiyet olarak kabul etmiştir. Dolayısıyla onun görüşlerini sadece Ehl-i Sünnet'in değil aynı zamanda Mu'tezile'nin yaklaşımlarına da alternatif olarak sunmuştur. Me-seleye bir de tefsir ilmi açısından bakacak olursak bilindiği üzere tefsirde bağlayıcı olan kaynaklar arasında Kur'an ve sünnetten sonra sahabe sözleri gelmektedir. Nitekim Razi de tefsirinde izahlarını öncelikle bu üç temel kaynağa dayandırma gayreti içinde olmuştur. Ardından tabiûn sonra da Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinin yorumlarını zikretmiştir. Bu Mu'tezili âlimlerin başında Ebû Müslim gelmektedir.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Mustafa Öztürk, *Ku'an'ın Mu'tezili Yorumu*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2014, 268.

¹⁷⁷ Razi, *a.g.e.*, II, 241.

¹⁷⁸ Razi, *a.g.e.*, IX, 231-132.

¹⁷⁹ Razi, *a.g.e.*, X, 463.

Razi, tefsirinde bir konuyla ilgili mevcut izahları zikrederken, sahabe görüşleri yanında Ebû Müslim'in açıklamasını da zikretmiş ve çoğu zaman aralarında bir tercihte bulunmamıştır. Diğer bir deyişle o, Ebû Müslim'in kendisine özgü yaklaşımlarını sahabe görüşlerine alternatif olarak sunmuş gözükmektedir. Bununla birlikte Razi, gerekli gördüğü yerlerde sahabenin görüşünü tercih ettiğini açıkça ifade etmiştir. Razi tefsirinde tek tek müfessirlerden ziyade çoğunluğu teşkil eden müfessirlerin görüşlerine önem vermiştir. Fakat o, bu noktada da Ebû Müslim'in açıklama ve yaklaşımlarına ayrı bir değer atfetmiştir. Razi'nin tefsirinde dikkat çeken bir diğer husus da onun kelimî hususlar içeren ayetleri öncelikle kelim âlimleri ve filozofların açıklamaları doğrultusunda tefsir etmesidir. Fakat o, bu gibi konularda da Ebû Müslim'in yorumlarına ayrı bir değer vererek, onun görüşlerini kelim âlimleri ve filozofların yaklaşımlarına alternatif olarak sunmuş ve çoğu zaman aralarında bir tercih belirtmemiştir. Tüm bu anlattıklarımızdan Razi'nin Ebû Müslim'i diğer tüm âlimlerden üstün tuttuğu gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Zira o, benimsediği bilimsel tavrın gereği olarak Ebû Müslim'in ilmî şahsiyetine her hangi bir mezhep kaygısı gütmeksizin tarafsız bir şekilde yaklaşmış bunun sonucunda da onun doğru bulduğu yaklaşımlarını tercih etmiş diğerlerini rahat bir şekilde terk etmiştir. Nitekim o, bazı noktalarda Ebû Müslim'in meşhur görüşe veya diğer muhakkik âlimlerin izahlarına yaptığı itirazı bizzat kendisi eleştirerek reddetmiştir.¹⁸⁰

Aynı şekilde Razi, Ebû Müslim'in yorumlarını cumhurun görüşüne alternatif olarak ilk sırada sunmakla birlikte, zayıf bulunduğu noktalarda onu eleştirmekten de geri durmamıştır. Dolayısıyla onun için birinci derecede görüşlerin sahibi değil, içeriği ve ilmi yönü önem arzetmiştir. Bu noktada sonuç olarak şunu ifade etmemiz mümkündür ki Razi Ebû Müslim'in ilmi şahsiyetine büyük ölçüde itibar etmiş ve onu görüşleri dikkate alınması gereken yetkin âlimler arasında saymıştır.¹⁸¹

3.7.1.3. Eserleri ve Talebeleri

Hayatı hakkında bilgi veren bazı kaynaklar, isim benzerliği ve Mu'tezile mezhebine mensubiyet ve tefsire dair eser yazmış olma gibi müşterekler sebebiyle Ebû Müslim Muhammed b. Ali el-İsfahâni veya kısaca ibn Mihrebzud (ö.459/1067)

¹⁸⁰ Razi, *a.g.e.*, X, 463-466.

¹⁸¹ Razi, *a.g.e.*, IX, 231-132.

ile karıştırılmıştır. Bu kaynaklarda İsfahâni'nin “Camii't-Te'vil li Muhkemi't-Tenzil” isimli ondört ciltlik bir tefsir yazdığı belirtilmiştir.¹⁸²

Kâtip Çelebi, bu eseri ibn Mihrebzud'a nisbet etmiştir. Muhtemelen günümüze ulaşmayan ve şu ana kadar bulunmayan bu eser Şii müfessir Ebu Ca'fer et-Tusi'nin (ö.460/1209), Cemalüddin el- Kasımı (ö. 1332/1914), Muhammed Abduh ve Raşid Rıza gibi âlimlerin de övgüsüne mazhar olmuştur.¹⁸³

Son dönemde Said el-Ensari, Fahrüddin Razi'nin İsfahâni'den naklettiği görüşleri derlemek suretiyle “Mültekatü Camii't-te'vil li Muhkemi't-Tenzil” adlı bir eser oluşturmuştur. Seyyid Nasi Şah ve Rafiullah da ortak bir çalışmayla, Fahrüddin Razi'nin tefsirinde İsfahâniye nisbet edilen yorumları, bazı izahlar ekleyerek “Mecmua-i Tefasir-i Ebû Müslim'i İsfahâni ”adıyla 1964 yılında Lahorda yayımlamıştır.

Diğer taraftan Katib Çelebi, hadiste nasih-mensuh konusunda yazılan kitaplar arasında İsfahâniye “en-Nasih ve'l-Mensuh” adlı bir eser nisbet etmiş ayrıca muhtelif kaynaklarda onun nahve (Arapça grameri) dair bir kitabı ile bütün risalelerini içeren başka bir eserinden söz etmiştir.¹⁸⁴

3.7.1.4. Ebû Müslim'in Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlaması

Hidâyet ve dalâlet konusu özellikle İslam kelamında erken dönemlerden itibaren kulların fiileri ve kader meselesine bağlı bir problem olarak tartışılmış ve bu tartışma doğal olarak tefsir literatürüne de yansımıştır.¹⁸⁵

Kur'an'da hak ve hakikati benipseyip, hidâyete erme anlamında kullanılan ihtida kavramıyla ilgili altmış ayetin muhtevsından anlaşılan, hidâyete ulaşmaya vesile olan amillerin başında insanın hür iradesi ve kararlılığı gelmektedir. Bunun yanında ilahi hidâyet, vahye ve peygambere bağlılık da hakikati kabul etme vesileleri arasında zikredilmiştir.¹⁸⁶

Söz konusu ayetlerde, hidâyetin zıddı olan dalâlete düşmenin sebeplerine de işaret edilmiş ve bunlar arasında ilahi lütuftan mahrumiyet, şahsi tutum ve davranış, atalar kültü ve geleneklere körü körüne bağlılık, gaflet, nifak, şeytanın tahrikleri ve

¹⁸² Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 442.

¹⁸³ Çelebi *a.g.e.*, I, 444.

¹⁸⁴ Çelebi, *a.g.e.*, I, 442.

¹⁸⁵ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cürçani, *et-Tarifât*. Beyrut, 1995, 138.

¹⁸⁶ Öztürk, *a.g.e.*, 247.

Allah'a kavuşma günü olan ahireti düşünmeme gibi olumsuz faktörlere dikkat çekilmiştir. Ne var ki Kur'an'daki bu açık beyanlara rağmen Ehl-i sünnet ve Mu'tezile hidâyet ve dalâlet konusunda anlayamamışlardır.¹⁸⁷

Hidâyeti genellikle sonuca ulaştıracak şekilde yol gösterme şeklinde tanımlayan Ebû Müslim İsfahâni, mükellefin sorumlu tutulabilmesi için onun Allah tarafından gösterilen doğru yolu kendi iradesiyle benimsemesi veya reddetmesi gerektiği fikrini savunmuştur. Buna göre kulun hidâyete ermesi ilahi bir müdahaleyle gerçekleşmez. Allah'ın mü'minleri hidâyete erdirdiğini bildiren ayetlerden maksat, iman ve itaatlerine karşılık, onları ödüllendirip cennete yerleştirmesidir. Allah'ın kafir, zalim ve fasık insanları hidâyete erdirmeyeceğini bildiren ayetlerler ise, onların kendilerine gösterilen doğru yolu tercih etmeyişlerinin bir cezası olarak, hususi hidâyetten (tevfik) mahrum bırakılmaları şeklinde anlaşılmalıdır. Kısaca Allah'ın dilediklerini hidâyete erdirmesi, dilediklerini de saptırması, ilahi iradenin keyfi tasarufundan öte vahiyle gösterilen hidâyet yolunun insan tarafından iradi olarak benimsemesi veya red edilmesiyle ilgilidir.¹⁸⁸

Allah'ın dilediği insanları saptırdığını ifade eden nassları müteşabbih kategorisinde değerlendiren ve bu tür nasların kullara irade hürriyeti tanıyan diğer nasların ışığında dil kurallarına ve bilhassa aklın ilkelerine uygun şekilde yorumlanması gerektiği fikrini savunan Mu'tezili müfessirler, kalpleri saptırma fiilinin Allah'a izafe edilmesinin caiz olmadığı temel düşüncelerle hareketle “*Ey rabbimiz! Bizi doğru yola iletikten sonra kalplerimizi hakikatten saptırma.*”¹⁸⁹ mealindeki ayetin de te'vil edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁹⁰

Allah, ayette “*Onlar doğru yoldan sapınca Allah da onların kalplerini hakikatten saptırdı.*”¹⁹¹ Buyurmak suretiyle buradaki sapma eyleminin ilk olarak insanlardan meydana geldiğini yani sapkınlığın onlar tarafından tercih edilip eyleme dönüştürüldüğünü açıkça beyan etmiştir. Buna göre Âl-i imran 3/8 ayette Allah'a izafa edilen kalpleri saptırma ifadesini zahirinden farklı bir manaya hamletmek gerekir. Cubbai'nin Kâdı Abdülcebbar tarafından kabul gören yorumuna göre, “Kalblerimizi

¹⁸⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Hidayet” *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2010, XVII, 473-474.

¹⁸⁸ Kâdı Abdülcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 59-72.

¹⁸⁹ Al-i imran, 3/8.

¹⁹⁰ Öztürk, *a.g.e.*, 247.

¹⁹¹ Saf, 61/5.

Saptırma” sözünden maksat, kalplerin iman üzere olmasını sağlayan lütufları men etmektir. Öte yandan Mu’tezilenin Bağdat ekolüne bağlı Ka’biyye fırkasının reisi olan Ebû’l-Kasım el- Belhi, söz konusu ifadeyi, “Ey Rabbimiz! Bizi sapkın kimseler olarak adlandırma” biçiminde anlamış; İsfahâni ise aynı ifadeyi, “Ey Rabbimiz! Doğru yoldan sapmamamız için bizi şeytandan, nefsimizin kötülüklerinden muhafaza buyur.” şeklinde anlamlandırmıştır.¹⁹² Razi, İsfahânının bu yorumuna itiraz etmiştir. Raziye göre şayet kaderde şeytandan ve nefsin kötülüklerinden korunmak varsa, insanın her türlü kötülükten masum olması gerekir.¹⁹³

3.7.2. KÂDİ ABDÛLCEBBAR (ö. 415/ 1025)

3.7.2.1. Hayatı

Ebü’l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedani, Basra Mu’tezilesi’nin ünlü kelamcısı ve Şafii fakihidir. Batı İran’daki Hemedan bölgesinin Esedabad mevkiinde dünyaya gelmiştir. Bazı kaynaklarda doğum yerinin Esterabad (Gürgen) olarak gösterilmesi doğru değildir. Doksan yaşını aşmış olarak öldüğü göz önünde bulundurursak 320-325 (932-937) yılları arasında dünyaya geldiğini söylemek mümkündür.¹⁹⁴

Kâdı Abdülcebbar, ilköğrenimini bölgesinde bulunan hadis alimlerinden ders alarak tamamlamıştır. Bu dönemde itikadda Eş’ariyye’yi fıkhıta ise Şafii mezhebini benimsemiştir. 346’da (957) Basra’ya giderek burada Mu’tezile ekolünün âlimlerinden Ebu Haşim el-Cübbai’nin talebesi Ebu İshak İbrahim b. Ayyaş’ın derslerine iştirak etmiş ve ondan etkilenerek Mu’tezile mezhebine geçmiştir. Bir süre Ebu Ahmed b. Seleme’den ders almış ardından dönemin Mu’tezile âlimi ve Hanefi hukukçusu Ebu Abdullah el-Basri’den ilim öğrenmek üzere Bağdat’a geçmiştir. Ancak Ebu Abdullah, ona Şafii mezhebinde kalmasını tavsiye ederek kendi ders halkasına almamıştır. Bununla birlikte Kâdı Abdülcebbar’ın telif ve tedris faaliyetine bu fakihin yanında başladığı bazı eserlerini onun gözetimi altında kaleme aldığı kaydedilmekte-

¹⁹² Öztürk, *a.g.e.*, 248.

¹⁹³ Razi, *a.g.e.*, VI, 165-167.

¹⁹⁴ Metin Yurdagür, “Kâdı Abdülcebbar” *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2010, XXII, 94- 103.

dir. Onun ilmi faaliyetlerde bulunmak üzere gittiği diğer ilim merkezleri arasında Askerimükrem ve Ramhürmüz gibi şehirleri de saymak mümkündür.¹⁹⁵

Dönemin Büveyhl hükümdarı Müeyyedü'd-Devle'nin danışmanı olan ve Mu'tezile âlimlerini himaye etmekle tanınan Sahib b. Abbad'ın daveti üzerine İsfahân'a giden Kâdı Abdülcebbar, burada onun himayesinde düzenlenen ilim ve sohbet meclislerine katılmıştır. Bazı Ehl-i Sünnet âlimleriyle ilmi tartışmalarda bulunmuş Sahib b. Abbad vezir olunca Abdülcebbar'ı Rey şehrine davet ederek Kâdılkudâtlık makamına tayinini sağlamıştır. Kâdı Abdülcebbar'ın görev alanı önceleri Kazvin, Zencan, Kum ve Demavend bölgelerini kapsarken daha sonra bunlara Cürcan ve Taberistan da eklenmiş devrin yöneticilerinin mühlidlere reddiyeler yazmakla görevlendirdiği onları takip ve yargılama konusunda kendilerine yetki verdiği kelamcılar arasında Kâdı Abdülcebbâr da bulunmaktadır. Müeyyedü'd-Devle'nin ölümünden sonra hükümdar olan Fahrü'd-Devle döneminde de bir süre vezirlik görevini sürdüren Sahib b. Abbad'ın Abdülcebbâr'a olan teveccühü devam etmiştir. Ancak onun ölümü üzerine (385/995) Kâdı Abdülcebbar, Fahrü'd Devle'nin emriyle malları müsadere edilerek kâdılkudâtlık görevinden azledilmiş, Abdülcebbâr'ın hayatının geri kalan kısmını Rey'de telif ve tedris faaliyetinde bulunarak geçirdiği bilinmektedir. Kaynaklar onun 389 (999) yılında hacca gittiğini dönüşte kısa bir süre Bağdat'ta kaldığını, hayatının sonlarına doğru bir yıl kadar Kazvin'de yaşadığını kaydetmektedir. Kâdı Abdülcebbar 415 yılının Zilkade ayında (Ocak 1025) Rey şehrinde vefat etmiş ve burada defn edilmiştir.¹⁹⁶

3.7.2.2. İlmî Kişiliği

Kâdı Abdülcebbar'ın yaşadığı hicri dördüncü asır bütün bu dağınıklık, çalkantı ve zorluklara rağmen ilmî açıdan parlak geçmiştir. Yine bu asırda İslami ilim ve kültür hayatındaki gelişmeler durmayıp devam etmiş her alanda birçok âlim yetişmiş ve değerli eserler meydana getirilmiştir. Bağdât hem siyasi, hem de ilmi bakımdan merkez olma özelliğini korumuştur. Yani siyasi ve sosyal hayattaki olumsuzluklar ilmi hayata fazlaca yansımamıştır. Zîra mahalli idareler başkentlerini birer ilim merkezi haline getirmede ve ilim adamı yetiştirmede âdeta yarışmışlardır. Bu durum

¹⁹⁵ Adnan Zarzur, Kâdı Abdülcebbar'ın *Müteşâbihu'l-Kur'ân'ının Mukaddimesi*, Kahire, 1969.

¹⁹⁶ Yurdagür, a.g.m.,94.

ilmin gelişmesinde ve âlimlerin yetişmesinde büyük bir amil olmuştur.¹⁹⁷ Kısaca İslam dünyasında siyasî bölünme ve parçalanmalar meydana gelmişse de bu durum memleketler arasında gidip-gelmeye mânî olmamıştır.

Müslümanlar, Maveraünnehir'den Endülüs'e kadar uzanan geniş topraklar üzerinde serbestçe dolaşabilmişlerdir. Kâdı Abdülcebbar çağının siyasi, sosyal ve iktisadi olumsuzluklarına rağmen pek çok konuda eserler yazmış İslam düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur. Diyebiliriz ki sosyal durumun olumsuzlukları bir anlamda ilmî gelişmeye katkıda bulunmuştur. Mezhep kavgaları ve mezheplerin taraftar toplama çabaları sosyal açıdan olumsuz sayılsa da ilmî seviyeyi geliştirmesi ve araştırmayı derinleştirmesi açısından faydalı olmuştur. Nitekim Kâdı'nın ilmi şahsiyeti bunun bir göstergesidir.¹⁹⁸

Kâdı Abdülcebbar, İslam kaleminde seçkin yeri olan bir İslam âlimidir. O, İslami ilimlerin pek çoğu ile ilgilenmiştir. Özellikle Kelam, İslam Hukuku, Hadis ve Tefsir sahalalarında kendisini ispatlamıştır.¹⁹⁹

Bu dönemde Abbasiler'in gücü ve otoritesi azalmış ve Şia mezhebi gelişmiştir. Ancak Büveyhoğulları'nın saltanat döneminde Mu'tezile kaybettiği eski itfbarını tekrar elde etme çabası içinde olmuştur. Kâdı Abdülcebbar kelam ilmini Basra'da Ebu İshâk b. Ayyaş'tan Bağdat'ta ise Ebû Abdullâh Hüseyin b. Ali el-Basri'den almıştır. İşte bu dönemde Kelam ilmini bu hocalarından öğrenen Kâdı, Mu'tezile'ye yeni bir ruh ve canlılık getirmiş, kendi asrında Mü'tezile'nin şeyhi ve vazgeçilmez bir âlimi olmuştur. Yine bu dönemde Kâdı'nın eserleri son derece itimat görmüş ve ondan önceki Mu'tezile imamlarının eserleri ikinci plana itilmiştir. Kâdı, böylece Kelam ilminde büyük bir şöhrete ulaşmıştır.²⁰⁰

Hadis, Kur'an ve Sünnet'in İslamî ilimlerin kaynağı oluşu bu ilimlerde söz sahibi olmak isteyen her âlimin bunlarla meşguliyetini gerektirmiştir. Kâdı de bu kaideye bağlı olarak sünnet üzerinde çalışmış ve çevresinde tanınan pek çok hadis âliminden istifade etmiştir. Kâdı'nın uzun süre Kâdılık yaptığını ve "Kâdı'l-Kudât"

¹⁹⁷ Zarzur, *a.g.e.*,23.

¹⁹⁸ Yurdagür, *a.g.m.*,103.

¹⁹⁹ Ahmet Emin, *Zuhru'l-İslam*, Kahire, 1966, II, 259.

²⁰⁰ Yurdagür, *a.g.m.*, 103.

lakabını aldığını biliyoruz. Bu unvan, İslam hukukunda sahip olduğu derecesini göstermesi açısından yeterlidir.

İslam'ın ana kaynağı olan Kur'an, insanın Allah'la, insanın insanla ve insanın eşya ile münâsebetlerini düzenleyen esaslar getirmiştir. Ancak Kur'an'ın her devirde anlaşılması için yoruma ve tefsire ihtiyacı vardır. Kur'an'ın anlaşılması için yapılmış bütün çalışmalar genel olarak tefsir başlığı altında toplanır. Kâdı de tefsir sahasında çalışma yapmış ve birçok değerli eserler meydana getirmiştir. Bunlardan en önemlileri "Tenzihü'l-Kur'an ve Müteşabihü'l-Kur'an" dır. Resûlullah (s.a.v.)'in vefatından sonra müslümanların sayısı artmış problemler çoğalmış ve dolayısıyla hüküm alanı da genişlemiştir. Neticede ise çeşitli müstakil ilim dalları teşekkül etmiştir. Her ilim adamı eser yazarken mahir olduğu sahada daha cesaretle yazılar yazmış ve görüşler ileri sürmüştür. Nitekim bir fakih fıkhıta, bir sufi tasavvufta mâhir olduğu gibi bir kelimcının da kelamla ilgili konularda maharetini gösterdiğini görmekteyiz. Bu nedenle Kâdı de tefsirle ilgili eserlerinde kelimci olması nedeniyle tabii olarak kelimî meselelere daha geniş yer vermiştir.²⁰¹

3.7.2.3. Eserleri ve Talebeleri

Kaynaklar, tedris ve te'lif faaliyetini hayatı boyunca sürdürmüş olan Kâdı'nın pek çok eserinin bulunduğunu kaydetmiştir. Ancak bu eserlerden büyük bir kısmı yazma olarak dahi günümüze kadar intikal etmiş değildir. Bu konuyla ilgilenen müsteşrikler Mu'tezile'ye özellikle Kâdı'ye ait eserlerin Zeydiye mezhebi mensuplarınca muhafaza edilmiş olabileceğini düşünmüş ve araştırmalarını Yemen'de yoğunlaştırmışlardır. 1951 yılında yapılan çalışmalar sonucu Kâdı'nın pek çok eserinin Yemen kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmuş böylece elimizde bulunan eserlerinin neşri imkanı doğmuştur.²⁰²

O'nun bilinen eserleri şunlardır:

1.Tenzihü'l-Kur'an ani'l-Metâin: Birisi H. 1329 yılında Kahire'de diğeri de tarihsiz olarak Beyrut'ta basılmış olan iki tab'ı vardır. Bu eser Kâdı'nın Kur'an'ı başından sonuna kadar tefsir edip Kur'an'a dil, irab, nazım, meâni ve mezhebî açı-

²⁰¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 329.

²⁰² Ömer Rıza Kehalle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Dimişk,1961, VII,78.

sından ta'n edenlerin görüşlerini kendi mezhebî görüşleri açısından tenkid ettiği muhtasar tefsiridir

2. Şerhu Usuli'l-Hamse: Mu'tezilenin beş ana esasını açıklayan bu eser Dr. Abdulkerim Osman tarafından tahkik olunarak 1965'te Mısır'da yayınlanmıştır.

3. Müteşabihü'l-Kur'an: Kâdî'nin mezhebinin metodunu tefsirde uyguladığı eseridir. Dr. Adnan Zarzur tarafından tahkikli olarak 1969'da Kahire'de basılmıştır.

4. Tesbitü Delâilü'n-Nübüvve: Hz. Muhammed (s.a.v.)'in nübüvvetini ispat konusundadır. Sahasında ilk ciddi eser olarak tanıtılır. Dr. Abdulkerim Osman tarafından tahkik olunarak, Beyrut'ta 1966 yılında iki cilt halinde basılmıştır.²⁰³

5. Fadlu'l-İ'tizâl: Fuâd Seyyid tarafından tahkik olunarak Tunus'ta 1974 yılında neşrolunmuştur

6. el-Muhit bi't-Teklif: Müellifin öğrencisi Mattaveyh tarafından bir araya getirilmiştir. Ömer Seyyid Azmi tarafından 1965 yılında Mısır'da neşredilmiştir

7. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl: Kâdî Abdülcebbar'ın en önemli ve en hacimli eseridir. Yirmi ciltten oluşmaktadır. 1960 yılında Mısır'da oluşturulan ilmî bir komisyon tarafından neşri sürdürülmektedir. Şu anda 14 cildi tahkik olunarak neşrolunmuştur.²⁰⁴

Talebeleri ise şunlardır:

İsmail b. Abdillâh b. Ahmed Ebi'l-Kasım el – Bustî (ö. 420/1029), Zeydiye mezhebine mensup Mu'tezili bir âlimdir. "Keşfu esrâril'l-Batıniyye" adında yazma bir eseri vardır.²⁰⁵

Ebû Reşid Said b. Muhammed b. Said en Nisâbüri (ö. 460/1068) hocasının Nişâbur temsilcisidir. Üstadının vefatından sonra O'nun ekolünü sürdürmüştür."el-Mesâilü'l-İhtilaf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyin" adında bir eseri vardır.²⁰⁶

Basri (ö. 436/1044) Bağdât'ta doğmuştur. Rey'de hocasından ilim almıştır. Daha çok felsefede şöhrete ulaşmıştır.

²⁰³ Adnan Zarzur, *a.g.e.*, 23.

²⁰⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 339.

²⁰⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 339.

²⁰⁶ Zarzur, *a.g.e.*, 23.

Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Mattaveyh (ö. 469/1076) Kâdı'nın meşhur talebeleri arasındadır. "el-Muhît bi't-Teklif" adında bir eseri vardır.

Ebû Yusûf Abdusselâm b. Muhammed el- Kazvinî (ö. 488/1090) tefsir sahasında şöhrete ulaşmış Mu'tezili bir âlimdir.²⁰⁷

2.7.2.4. Kâdı Abdülcebbar'ın Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlaması

Kâdı Abdülcebbar (ö. 415/1025)'a göre, hidâyet iki şekildedir. Birincisi delil ve beyan anlamına gelen hidâyettir. Bu anlamda Allah, kâfir olsun mü'min olsun her mükellefi hidâyete erdirmektedir. Diğeri, sevap ve necât anlamında kullanmıştır. Bu anlamdaki hidâyet de ancak mü'minler için söz konusudur.²⁰⁸ Kâdı Abdülcebbar, görüşünü temellendirmek için hidâyetin delil, beyan,²⁰⁹ sevap ve necat²¹⁰ anlamlarına ilişkin ayetlere atıf yapmaktadır. "*Rızasını arayanı Allah onunla kurtuluş yollarına götürür ve onları iradesiyle karanlıklardan aydınlığa çıkarır dosdoğru bir yola iletir.*"²¹¹ "*Oradan topluca inin! Size hidâyetim (hudâ) gelecektir. Kim hidâyetime tabi olursa, onlar için korku yok onlar üzülmeyecekler de.*"²¹² ayetinde de geçen hidâyet kelimesinin iman değil, delalet ve beyan anlamına geldiğini ifade etmiştir. Kâdı Abdülcebbar'a göre hidâyet, iman diye anlaşılıyorsa, Allah kim benim hidâyetime tabi olursa ifadesini kullanmazdı. Kur'an'daki ifade onların fiilleri ile hidâyetin farklı olmasını gerektirmektedir. Ayette hidâyet Allah'ın zatına ittiba ise insanlara izafe edilmiştir. Bu da iki şeyin yani iman ve hidâyetin birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. Şayet Allah insanlarda imanı yaratsaydı sonradan onları cezalandırması caiz olmazdı. Çünkü ceza, cezalandırılacak bir fiil karşılığında gerçekleşir.²¹³ "*Allah zalim kavmi hidâyete erdirmez.*"²¹⁴ ayetindeki hidâyet, dalâlet anlamında değil, sevap ve o kimseleri Cenet yoluna sevk ve hudanın ziyadesi anlamına hamledilmelidir.

²⁰⁷ Cerrahoğlu *Tefsir Tarihi*, 339.

²⁰⁸ Zarzur, *a.g.e.*, 23.

²⁰⁹ Fussilet, 41/17.

²¹⁰ Maide, 5/16.

²¹¹ Maide, 5/16

²¹² Bakara, 2/38

²¹³ Kâdı Abdülcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 87.

²¹⁴ Al-i İmran, 3/86.

Çünkü Allah zalimi de delalet etmiştir. Aksi halde o, zülmü nedeniyle kınanmayı hak etmezdi.²¹⁵

Kâdı Abdülcebbar'ın açıklamaları hidâyet ve dalâlet konusundaki değerlendirmelerden hareketle, bu kavramları ef'âlu'l-ibâd bağlamında tartıştığını ortaya koymaktadır. Mu'tezile, insanın fiillerinin Allah'ın yaratmasını reddettiği gibi hidâyet ve dalâletin de Allah tarafından yaratılması iddiasını reddetmektedir.²¹⁶ “Onların hidâyeti senin üzerine değildir. Ancak Allah dilediğini hidâyete erdirir.”²¹⁷ ayetini değerlendiren Kâdı Abdülcebbar'a göre bu ayette de Hz. Peygamber'in insanlara sevap veremeyeceği ve onlara cennet yolunu gösteremeyeceği ifade etmektedir. Bunlar ancak Allah'a aittir. Ayrıca bu ayetten anlaşıldığına göre Hz. Peygamber'e düşen şey yalnızca davet ve tebliğdir. Yine bu ayet, Hz. Peygamber'e karşı inanmayanların geliştirdiği tavırlar nedeniyle Hz. Peygamber'i teselli için gelmiş olabilir.²¹⁸

Mu'tezililerin bu konuda Ehl-i Sünnet'e karşı zikrettikleri başlıca nakli deliller şunlardır:

“Kendilerine hidâyet geldiği zaman Allah bir insanı elçi mi gönderdi demelerinden başka bir şey onların imânına engel olmamıştır.”²¹⁹

İman etmek kulların tercihine bağlı olarak Allah'tan olsaydı bu ayetin bir anlamı olmazdı. İmanı, Allah'ın yarattığı kabul edildiği takdirde kafirin imân etmesine Allah'ın küfrü yaratması engel olurdu ki bu ayetin anlamına ters düşmüş olurdu.²²⁰

“Onlar cennet halkıdır yaptıklarına karşılık orada ebedî kalacaklardır.”²²¹

“İyiliğin karşılığı yalnız iyilik değil midir?”²²² Bu ayetler ise, insanın eylemlerini kendisinin yaptığı vurgular. Eylemler insana ait olmasaydı Allah'ın kelamı yalan durumuna düşerdi. İnsanın yaptığı eylemlere karşı, yaratıcının insanı cezalandırması ya da mükâfatlandırması doğru olmazdı.

²¹⁵ Kâdı Abdülcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 135.

²¹⁶ Kâdı Abdülcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 96.

²¹⁷ Kamer, 54/ 47.

²¹⁸ Kâdı Abdülcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 136.

²¹⁹ İsrâ, 17/94.

²²⁰ Kâdı Abdülcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 137.

²²¹ Ahkaf, 46/14.

²²² Rahmân, 55/60.

“Onlar, ahiret gününe inansalardı.”²²³

“Size ne oluyor ki Allah’a iman etmiyorsunuz.”²²⁴

“Dileyen inansın, dileyen inkâr etsin”²²⁵

“Sizi yaratan o’dur. Kiminiz kâfirdir kiminiz mü’min”²²⁶

Bu ayetler, insan eylemlerini Allah’ın yaratmadığına işaret ederler. Bütün bu ayetlerin genel olarak vurguladıkları ortak mâna, Allah’ın insanlardan kulluk yapmalarını istemesidir. Eylemlerin Allah tarafından yaratılması durumunda insanlardan imân, itaat gibi eylemleri gerçekleştirmelerini istemek anlamsız olurdu.²²⁷

3.7.3. ZEMAŞERİ (v. 538/1143)

3.7.3.1. Hayatı

Ebû'l-Kasım Mahmud İbn Ömer Zemaşeri el-Harezmi, büyük bir dilci, edebiyatçı, kelimci ve müfessirdir. Mekke’de uzun süre ikamet ettiği için Carullah lakabı verilerek “Carullah Zemaşeri” adıyla meşhur olmuş ayrıca kendisine “Fahr-ı Harezmi” ünvanı da verilmiştir. Zemaşeri Selçuklu sultanlarından Melikşah devrinde Harezmi kasabalarından Zemaşer’de Hicri 467 Miladi 1075 yılında dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini büyük bir ihtimalle kasabanın imamı olan babasında yapmış okuma yazma öğrenip hafız olduktan sonra ilim tahsili için o zaman büyük bir ilim ve medeniyet merkezi olan Buhara’ya gitmiştir. Bu arada çocukluğunda bir gün bindiği hayvandan düşerek yaralandığını ve neticede bir ayağının kesilmiş olduğunu de zikretmeliyiz.²²⁸

Bazı kaynaklarda ayağının kesilmesi ile ilgili olarak annesinin bir bedduası olduğuna (küçük bir kuşu ayağına ip bağlayarak sürüklemesi ve kuşun ayağını koparması sebebiyle) dair bir hikâye kendisinden nakledilmektedir. Zemaşeri’nin Buhara’ya hangi tarihte gittiğine dair kaynaklarda açık bir bilgi yoktur. Yalnız Buhara’ya gittiğinde babası hayatta idi. Fakat kaynaklar babasının Müeyyedü'l-Mülk (ö.1101)

²²³ Nisa, 4/39.

²²⁴ Hadîd, 57/8.

²²⁵ Kehf, 18/29.

²²⁶ Teğâbün, 64/2

²²⁷ Kâdi Abdülcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 136-137.

²²⁸ Cerrahoğlu, “Zemaşeri ve Tefsiri”, *AÜİFY. Dergisi*, XXVI, Ankara, 1984, 63-65.

tarafından siyasî sebeplerle hapsedildiğini ve Zemahşeri Buhara'ya gittiği sırada hapse olduğunu kaydederler. Babası Ömer İbn Muhammed İbn Ahmed Zemahşeri hapse iken 1095 yılında vefat etmiştir. O sırada Zemahşeri 21 yaşında bir genç idi. Zemahşeri Buhara'da muhtelif hocalardan usûl-u fıkıh, fıkıh (Hanefî fikhı), hadis, tefsir, kelam, mantık, felsefe ve arapça dersleri almıştır. Bu yetişme devresinde Harezmi ve Horasan bölgelerinde birçok şehre gitmiş ve buralarda birçok ders halkasına katılarak bilgilerini iletmiştir. 1109 yıllarında Mekke-i Mükerrreme'ye gitmiş ve burada bir süre ikamet ederek zamanın meşhur ediblerinden Şerif Ali İbn Hamza Vehhâs gibi âlimlerden feyz almıştır. Bu Vehhas, daha sonraları Zemahşeri'nin talebelerinden olmuştur. Bu arada Arap yarımadasındaki bazı yerleri ve Yemen şehirlerini gezmiş ve Arapçaya vukufiyetini güçlendirmiştir. O'nun Ebû Kubey's Dağı'na çıkarak "Ey Araplar, gelin atalarınızın dilini benden öğrenin" diye dil konusunda Araplara meydan okuduğu rivayet edilir. Dile hâkimiyeti gerçekten yazdığı eserlerde ve söylediği şiirlerde, kasîdelerde, medhiyelerde açıkça görülmektedir. Bu gezilerinden sonra Zemahşeri'nin memleketine gittiğini, 1124 yılında da tekrar Mekke'ye geldiğini görüyoruz. Mekke'ye bu gelişinde artık uzun süre burada kalmış ve eserlerinden birçoğunu bu arada meşhur tefsirini de burada kaleme almıştır. Daha sonra yetişmiş bir âlim olarak tekrar memleketine (Harezmi) dönüp 1143 yılında Seyhan nehri kenarındaki Cüreaniye'de vefatına kadar orada kalmıştır.²²⁹

Zemahşeri'nin hocaları arasında nahiv ve edebiyat okuduğu Mahmud İbn Cerîr ed-Dabbî (ö. 507/1113-1114), Ali İbn Muzaffer en-Neysabûri, Fıkıh okuduğu el-Hayyâtî, Usûl ilimlerini öğrendiği Rükneddin Muhammed el-Usûlî, Hadis okuduğu Ebu Mansur Nasr el-Haris, Ebû'l-Hattâb Nasr İbn Ahmed el-Batır (ö. 494/1101) gibi âlimler sayılabilir.²³⁰

Zemahşeri, itikadda ateşli bir Mu'teziledir. Fıkıhta ise Hanefîdir. Mu'tezile oluşundan dolayı pek çok tenkid edilmiş ve bu yüzden çok muhalif kazanmıştır.²³¹

²²⁹ Cerrahoğlu, *Zemahşeri ve Tefsiri*, 63.

²³⁰ Zemahşeri, *Dîvanü'z-Zemahşeri*, Müessesetü'l Muhtar Yay., Kahire, 2004, 170.

²³¹ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul, 1998, 200-201.

3.7.3.2. İlmî Kişiliği

Zemahşeri, hayatının büyük bir bölümünü ilme ve eser telifine vermiş aile ve evlat mesuliyetinden uzak kalmış nadir şahsiyetlerden biridir. Kıymetli eserler verişinin üretken bir yazar oluşunun nedenini *Dîvanü'l-Edeb* adlı eserindeki bir şiirinde anne ve babanın aile ve evlat terbiyesinde karşılaştığı güçlükleri dile getirerek, bu sebepten evlenip nesil üretmekten vazgeçtim demek suretiyle beyan etmektedir.²³²

Zemahşeri, dinî ve edebî ilimlerde geniş ve sağlam bir kültür edinmiş, bu kültürü rahat, sağlam ve güçlü ifadelerle eserlerine yansıtabilmiş, bunlara bağlı olarak kazandığı şöhretle çeşitli beldelerden ilim halkasına gelen çok sayıda öğrenciye ders vermiş bir ilmi şahsiyettir. Dil ve edebiyat, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, ahlak ve coğrafyaya hâkim olmuş bir âlimdir.

Zemahşeri'nin dil ve edebiyat sahalarında üzerinde asıl emeği olan hocası Ebû Mudar Mahmud b. Cerir ed-Dabbi el-İsbahâni'dir. Onun dışında Ebu'l-Hasan Ali b. el-Muzaffer en-Neysaburi'den de bu ilimleri okumuştur. Ayrıca Mekke'de kaldığı sürede Abdullah b. Talha b. Muhammed b. Abdullah el-Yaburi'den Sibeveyh'in kitabını okuduğu, Bağdat'ta ikamet ettiği sırada Ebû Mansur el-Cevâliki'ye bazı lügat kitaplarının baş taraflarını okuyarak ondan icazet aldığı da bilinmektedir.²³³

Zemahşeri, şüphesiz asrının imami edebiyat ve nahiv ilimlerinde üstad olan faziletli bir nahivci olmuştur. Tefsirde, nahivde, dilde, edebde ve diğer ilimlerde müthiş bir zekâyâ sahiptir. Böyle bir zat etrafında pek çok talebe toplanmıştır. Zemahşeri onlara bildiği ilimleri öğrettiği gibi mensubu bulunduğu Mu'tezile akide sistemi öğretmekten ve onları kendi mezhebine davet etmekten de geri kalmamıştır.²³⁴

Zemahşeri, dünya bilim kamuoyu tarafından müfessir olarak tanınmıştır. O her şeyden evvel bir İslami ilimler âlimidir. Zemahşeri'nin tefsir, hadis, fıkıh gibi İslami bilimlerde çok önemli çalışmaları olduğu bilinmektedir. Özellikle el-Keşşaf isimli eseriyle bütün İslam kaleminde haklı bir şöhret kazanmıştır. "el-Keşşaf" bir Kur'an

²³² Zemahşeri *Dîvânü'z-Zemahşeri*, 170.

²³³ Zemahşeri *Dîvânü'z-Zemahşeri*, 172.

²³⁴ Cerrahoğlu, *Zamahşeri ve Tefsiri*, 63-65.

tefsiridir. Otoritelerin kanaati odur ki benzerlerinin en iyilerinden biri belki de birincisidir.²³⁵

İslam bilimleri arasında araştırmacı açısından en köklü, sağlam ve geniş bir bilimsel altyapı gerektiren bilim dalı tefsirdir. İslami bilimler metodolojisinde müfessirin ilimle mücehhez bulunmasının şart sayıldığı bilimler şunlardır: (Müfessirlik için vecibe olan 15 bilim diye meşhurdur.) 1. Lugat 2. Sarf 3. Nahiv 4. İştikak (Etimoloji) 5. Meanî 6. Beyan 7. Kelam 8. Bed'i Kıraat 9. Hadis 10. Fıkıh 11. Usul-i Fıkıh 12. Esbab-ı Nüzül 13. Nasih 14. Mensuh 15. Mevhibe (Allah vergisi bir üst hissiyat.)

Yukarıdaki bilimlerin yanında müfessirlerin:

1. Ahlak 2. Ruhیات 3. İctimaiyat 4. Tekvin (ontoloji) 5. Heyet (Fizik) 6. Siyer (Peygamber Hayatları) 7. Tarih, Tarih-i Edyan (Dinler Tarihi), Tarihi Akvam (Toplumlar Tarihi) gibi bilim dallarına hâkim olmaları da zaruridir.

Kur'an'ın tefsirini yapanlar fenni ilimlere de hakim olmayı gerektirmekte, Arap dili ve unsurlarını bilmek yetmemektedir. Bu ihtiyaç; dirayet yolu ile tefsirler yazmayı zaruri kılmıştır. Zemaşşeri'nin meşhur tefsiri bunun en belîğ bir numunesidir. Kur'an'ın latif nüktelerini ifade etmede ve işaretlerini açıklamada son derece muvaffak olmuştur.

Zemaşşeri çok derin ve geniş bir bilimsel altyapıya sahip bir müfessirdir. Onun muasırları arasındaki eseri el-Keşşaf'ın da benzerlerinden farkı buradan kaynaklanmaktadır. Etkisi çok sayıdaki öğrencisi ve geniş dinleyici kitlesiyle asırlarca sürmüştür.

Bir ferдин yaşama sebebini yani hayatının özünü onun felsefesinde aramak gerekmektedir. Zemaşşeri, onca faaliyet saha ve sektörü dururken niçin ilmi çalışmaya yönelmiş niçin onca ilmi branş arasında tefsirciliği tercih etmiştir? Bu sorunun cevabı Zemaşşeri'nin Ontolojik, varlık bilgi ve değerler felsefesine ilişkin tercihlerinde gizlidir.²³⁶

Zemaşşeri ilim seçmiştir. Çünkü Zemaşşeri'yi, imam olan babasının terzi olması yolundaki taleplerine rağmen öğrenmeye, bilgiye, ilme yönelten faktörler

²³⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza Yay., İstanbul, 2008, II, 466.

²³⁶ Ebû'l-Fidâ İmâddüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 1966, XII, 219.

naklin uyarısı, aklın aydınlatması ve onaylamasıdır. Nakilden kasıt, ilim öğrenmek Kâdın erkek her Müslüman'a farzdır. İlim mü'minin yitik malıdır. Nerede bulursa almalıdır. İlim Çin'de de olsa gidip alınız. Âlimler peygamberlerin varisleridir. Âlimin mürekkebi şehidin kanından evladır. Âlimin uykusu abidin ibadetinden hayırlıdır. Bir saat ilim tahsil etmek 40 yıl ibadetten hayırlıdır. İlim, cehaletten kararan kalpleri aydınlatır. Karanlık sebebiyle görmeyen gözlere kandil olur. Helal ve haram, ilim sayesinde birbirinden ayırt edilir. İlim çalışanlara yol gösterir. Amel, ilimden sonra gelir. Bahtiyar kimseler ilimden ilham alır. Bahtsızlarda ondan mahrum olurlar.²³⁷

Zemahşeri'nin bu dini tavsiye, tenbih, uyarı ve emirlerden etkilenmemesi mümkün değildir. Bir de dünyayı isteyen ilme, ahireti isteyen ilme hem dünyayı hem ahireti isteyen yine ilme sarılsın hadisiyle aklının aynı gerçekte bulması, Zemahşeri'nin ilim sahasına intisabında önemli rol oynamış olması düşünülebilir. Niçin tefsir sorusuna gelince! Bir ilmin bir sınıâatın şerefi, ehemmiyeti onun mevzuunun şerefi ile gayesinin ehemmiyeti ile kendisine olan ihtiyacın derecesi ile mütenasibtir."²³⁸

3.7.3.3. Eserleri ve Talebeleri

Zemahşeri'nin hemen hemen o günün ilmi şartları çerçevesinde her sahada bir ya da birden fazla eser verdiğini görmekteyiz. İsmail Cerrahoğlu Zemahşeri hakkında yazmış olduğu makalesinde basılı olan ya da olmayan bulunan veya sadece var olduğu söylenen Zemahşeri'ye ait eserlerinin adını vermektedir.

Eserlerinden önemlileri

1- Esasu'l-Belâğa: Zemahşeri'nin kelimelerin ilk harflerine göre (o zamana kadar te'lif edilen sözlüklerde bu sistematiği görmek mümkün değildi. Alfabetik olanlar da kelimelerin son harflerine göre sıraya konulmuştu) alfabetik olarak hazırladığı Arapça bir sözlüktür. O'nun Arapçaya ne kadar hâkim olduğunu gösteren eseridir. Kelimelerin lügâvî ve mecazi manaları verirken eski Arap şiirinden bolca istifade etmiştir. Ancak bu şiirlerin sahiplerine nadiren işaret etmiştir.²³⁹

²³⁷ Bilmen, *a.g.e.*, II, 466.

²³⁸ Ali Özek, *Zemahşeri ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, Karamat Matbaası, İstanbul, 2005, 52-54.

²³⁹ Özek, *a.g.e.*, 54.

2- A'cebu'l-Ucâb fi Şerhi Lâmiyyeri'l-Arab: eş-Şenferî İbnü'l-Evs İbnü'l-Hacer'in Lâmiyyetu'l-Arab adlı eserinin şerhidir. Eser sadece lügat, müfredat ve nahiv yönünden şerhedilmiş belâğat konularına girilmemiştir.

3- el-Mufassal: Arap dili gramerine dair bu eseri Zemahşeri 1119-1121 yılları arasında yazmıştır. Eser dört bölümden meydana gelmiştir. Bölümler sırasıyla isim, fiil, harf (edatlar) ve müşterek lafızlara tahsis edilmiştir. Eserde anlatılan konular Kur'an, Hadis, Arap şiiri ve nesrinden bolca örneklendirilmiştir. Zemahşeri'nin bu eseri dilciler tarafından büyük itibar görmüş birçok şerh ve haşiyesi yapılmıştır. Bunların en meşhuru Muvaffakuddîn Ebu'l-Baka Yaiş İbn Ali el-Halebî (ö. 643/1245)'nin şerhidir ve 1882/1886'da Leipzig'de neşredilmiştir. Bunun dışında İ'râbu'l-Kur'an adlı eserin müellifi el-Ukberî (ö. 616/1219)'nin ve İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1248)'in de el-İzah adında şerhleri vardır.

4- el-Enmuzec: el-Mufassal adlı kitabından kısaltarak yazdığı bu eseri Arap dili nahvi hakkındadır ve 1979-80'de Beyrut'ta neşredilmiştir

5- Ruûsü'l-Mesail: Hanefî ve Şafîî mezhepleri arasında ihtilaflı olan fikhi konuları ihtiva eder. 1987 yılında Abdullah Nezâr Ahmed tarafından bir cilt halinde tahkikli bir neşri yapılmıştır.

6- el-Faik fi Garibi'l-Hadis: Alfabetik ve geniş bir hadis lügâtidir. Hadislerde geçen garîb kelimeleri izah eder. Haydarabad ve Kahire'de (1364) basılmıştır.²⁴⁰

7- el-Müstaksa fi Emsali'l-Arab: Arab darb-ı meselleri (atasözleri) ne dairdir. Esasu'l-Belâğa'da olduğu gibi burada da atasözleri ilk kelimelerine göre alfabetik hazırladığı Arapça bir sözlüktür.

8- Makamat: Zemahşeri'nin Mekke'de 1118'de kaleme aldığı bu eser 50 makame ihtiva eder. Bu Makâmeler nasîhat, irşad ve mev'izalardan ibarettir.²⁴¹

9- Mukaddimetu'l-Edeb: Müellifin Harzemşahlardan Emir Bahaeddin Alau'd-Devle Ebul-Muzaffer Atsız'a ithaf ettiği gramer ve lügat kitabıdır. Beş bölümden oluşan eserin ilk iki bölümü Arapça-Farçsa, kalan bölümleri ise Arapçadır. Bölümlerde sırasıyla isimler, fiiller, harfler (edatlar), isimlerin çekimleri, fiillerin

²⁴⁰ Özek, *a.g.e.*, 52.

²⁴¹ Özek, *a.g.e.*, 54.

çekimleri konuları işlenir. İlk iki bölümü 1843’de, kalan kısmı ise 1850’de Leipzig’de neşredilmiştir.²⁴²

10- el-Keşşaf an Hakâikî’t-Tenzîl ve Uyûni’l-Ekâvîl fı Vücûhi’t-Te’vîl: Zemahşeri’nin bütün İslam kaleminde tanınmasını sağlayan tefsiridir. Kısaca el-Keşşâf olarak tanınır. Tefsir tarihinde önemli bir yer tutan leh ve aleyhinde çok söz söylenen, üzerinde yüzlerce şerh, haşiye, ta’lîka ve reddiye yazılmış bir kitaptır. Zemahşeri bu eserini Mekke’de ikameti esnasında kaleme almış ve iki senede tamamlamıştır. Aslında çevresinden gelen istekler üzerine Fevâtihi’s-suver ve Bakara suresi tefsirine dair bazı bilgileri daha önceden yazmışsa da daha önce adı geçen Mekke emirî ve edîbi Ali ibn Hamza İbn Vehhâs’ın da teşviki ile tam bir tefsir yazmaya karar vermiş ve bu eserini meydana getirmiştir. Bu tefsirini vefat ettiği yıl tamamladığı nakledilir.²⁴³

Zemahşeri el-Keşşaf tefsirini te’lif ederken kendinden önce yazılmış tefsir ve müfessirlerden büyük ölçüde istifade etmiş eserinde onlardan nakillerde bulunmuştur. Zemahşeri, tabiun devri âlimlerinden olan Mücahid İbn Cebr (ö. 104/722), Mu’tezile âlimlerinden Amr İbn Ubeyd (ö.144/761) ve Ebu Bekr el-Asamm (ö. 311/923), Maâni’l-Kur’an müellifi Ebu İshak ez-Zeccâc (ö. 311/923), Abdullah İbn Deresteveyh (ö. 347/958), er-Rummani (ö. 384/994) ve Kâdı Abdülcebbar (ö. 415/1024) gibi meşhur isimler yanında yüzlerce kurra, dilci, fakih ile sahabe ve tabiûn devri müfessirlerinden nakillerde bulunmuştur.²⁴⁴

Zemahşeri’nin bu tefsiri daha ziyade dil ve belâğat bakımından önemli bir eserdir. Belâğat yönünden Kur’an’ın mucizeliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu yönüyle kendinden sonra gelen bütün dirayet tefsirleri ondan istifade etmişlerdir.

Keşşaf tefsiri, “Ummu’t-tefasir” Tefsirlerin anası veya ana tefsir kabul edilmiştir. Ancak ez-Zemahşerî Mu’tezile mezhebine mensup olduğundan dolayı mezhebini te’yid eder biçimde te’villere, açıklamalara gittiği için mesela (kulların fiillerinin yaratıcısı olması, Allah’ın ahirette mü’minlerce görülmesinin imkansız olması, fasığın mü’min veya kafir olmayıp ikisi arasında bir merhalede olması sihrin hakikatinin olmaması gibi) bu tefsir çok tenkide uğramış ve eserdeki Mu’tezile mezhebinin

²⁴² Zehebi, *a.g.e.*, I, 429-482.

²⁴³ Zemahşeri, *Divânü’z-Zemahşeri*, 44.

²⁴⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yay., İstanbul, 1947, II, 464.

görüşlerine uygun te'villerin ayıklanması, çürütülmesi ve reddi sadedinde birçok eser, şerh, hülâsa, hâşiye ve ta'lîka kaleme alınmış kullandığı hadislerin tahriri yapılmıştır.²⁴⁵

Keşşaf'ta tefsire şahid olarak getirilen bin kadar beyit vardır. Bu beyitler anlamı ve ne yönden şahid olarak getirildiği zor anlaşılır beyitler olup bunların şerh ve açıklamaları için de müstakil eserler kaleme alınmıştır. (Mesela bunlardan Muhibbüddîn Efendi'nin Tenzilü'l-Ayat Ale'ş-Şevahid mine'l-Ebyat Şerhu Şevahidi'l-Keşşaf'ı çok meşhur olup Keşşaf'ın muhtelif baskılarının sonuna eklenmiştir. Zemahşeri amelî mezheb bakımından Hanefî olduğu için eserde fikhî meselelerin izahında bu mezhebe uyulmakla birlikte birkaç yerde Şafî mezhebinin tercih edildiğine de rastlanır. Eserde kırâat farklılıklarına büyük ölçüde işaret edilir. Ancak çoğu kere bu kırâat farklılıkları tefsirde malzeme olarak kullanılmaz. Ayrıca Abdullah İbn Mes'ud, Übeyy İbn Ka'b, Haris İbn Süveyd mushafları ile bunlar dışında bazı mushaflardaki farklılıklara da işaret edilir.²⁴⁶

Keşşaf'ın en çok tenkide uğrayan yönlerinden biri de şâz kıraatlara yer vermesi ve bunları tefsirde delil kabul etmesidir. Öte yandan az da olsa isrâiliyyâta ve zayıf hattâ uydurma hadislere de eserde yer verilmiştir. Hadis ilminde otorite olan Zemahşeri'nin tefsirinde bu türden hadislerin bulunmasının izah etmek güçtür. Keşşaf'ta Ehl-i Sünnet âlimlerine karşı oldukça ağır bir dille tenkidler de yer alır ve müellif Zemahşeri adetâ Ehl-i Sünnet âlimleri ile alay ederek onların Kur'an'ı ve ayetlerini anlamaktan âciz olduklarını ileri sürmüştür.²⁴⁷

Dirayet metoduna göre yazılan eserde rivayetlere de yer verilerek iki metot birleştirilmiştir. Ayetler tefsir edilirken çeşitli hadisler nakledildiği halde Müslim'in el-Câmiu's-Sahih'i dışında kaynak zikredilmez. Ayetler, öncelikle dil ve belagat kaideleriyle eski Arap şiirleri dikkate alınarak aklın ilkeleri ışığında tefsir edilirken çok ince tahlillerle kelimelerin ihtiva ettiği mecâzi mânalar keşfedilmeye çalışılır.²⁴⁸

Bununla birlikte nüzul sebepleri üzerinde durulurken hem hadislere hem sahabe sözlerine başvurulur. Bu arada özellikle surelerin fazileti hakkında zayıf ve uy-

²⁴⁵ Özek, *a.g.e.*, 52-54.

²⁴⁶ Cerrahoğlu, *Zemahşeri ve Tefsiri*, 56.

²⁴⁷ Bilmen, *a.g.e.*, II, 291-293.

²⁴⁸ Cerrahoğlu, *Zemahşeri ve Tefsiri*, 98.

durma rivayetlere yer verilir. Bazen rivayetlerin zayıf olduğu da belirtilir. Müellif kıraat farklılıklarına dikkat çekerek bunlar arasında Kur'an'ın üslubuna uygun düşenleri tercih eder. Eserde neshin hikmetine temas edilerek nâsîh ve mensuh ayetler belirlenmeye çalışılır. Eserde uygulanan akılcı metodun bir gereği olarak çelişkili gibi görünen ayetlerin te'vili üzerinde durulur. Kur'an'da çelişkili bilgiler bulunmadığı belirtilerek bu husustaki itirazlar cevaplandırılır.²⁴⁹

Bu tür konular açıklanırken Kur'an'ın Kur'an'la ve Sünnetle tefsirine ilişkin örnekler de zikredilir. Eserde Mu'tezile mezhebinin ilkelerine uygun olan ayetler muhkem, aykırı olanlar ise müteşabih sayılarak müteşabihler muhkemlerin ışığında te'vil edilir. Nahiv ve belâgat kaideleri de bu mezhepçi hedefi gerçekleştirme vasıtası olarak kullanılır. Hatta aynı amaçla zayıf hadisler de nakledilir. İrşad bakımından faydalı olacağı düşüncesiyle asılsız olup olmadığına bakılmaksızın çeşitli kıssaların yer verildiği eser tasavvufî düşüncenin tenkidî açısından da önemli bir kaynak değeri taşımaktadır.

Talebe seçiminde ve icâzet verme hususunda çok titiz davranan Zemahşeri Hârizm, Bağdat, Mekke gibi şehirlerde birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bakkâlî Ali b. Muhammed el-İmrânî el-Hârizmi, Amir b. Hasan es-Simsâr, Ebü'l-Mehâsin İsmâil b. Abdullah et-Tavîlî, Ebû Sa'd Ahmed b. Mahmûd eş-Şâşi ve Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî onun talebeleri arasında zikredilebilir. Yakın dostu ve hâmisî olan Mekke Emîri Ebü'l-Hasan Ali (Uley) b. İsa b. Vehhas da ez-Zemahşeri'ye hem hocalık hem öğrencilik yapmıştır.²⁵⁰

Zemahşeri, Ebû Tâhir es-Silefî, Reşîdüddin el-Vatvât, Ebû Tâhir el-Husûî ve Zeyneb bint Şi'râ gibi âlimlere de icâzet vermiştir. Hadis rivayet ettiği bilinen Zemahşeri'den İbn Şehrâşûb gibi bazı Şii âlimleri rivayette bulunmuştur. Çağdaşı Abdüsselam b. Muhammed el-Enderesbâni, Zemahşeri'nin Hârizm'de hadis ilmini ihya eden ilk kişi olduğunu ve Irak'tan hadis kitapları getirtip insanları bunları okumayı teşvik ettiğini bu sayede hadis ilminin bölgede yayıldığını söylemektedir.²⁵¹

²⁴⁹ Zemahşeri, *Divânü'z-Zemahşeri*, 44.

²⁵⁰ Zemahşeri, *Divânü'z-Zemahşeri*, 220-227.

²⁵¹ Zemahşeri, *Keşşaf*, IV, 199.

Zemahşeri,'nin gittiği her şehirde hemen etrafına toplanıp kendisinden ders okumuş ve icazet almış birçok öğrencisi olmuştur. Bu öğrencilerinden bazıları şunlardır:

Zemahşer'de Ebû Amr Âmir b. Hasen es-Simsâr, Taberistan'da Ebu'l-Mehasin İsmail b. Abdullah et-Tavîlî, Abyurt'da, Ebu'l-Mahasin Abdurrahim b. Abdullah el-Bezzar, Semerkand'da Ebû Sa'd Ahmed b. Mahmud eş-Şâtî; Hârizm'de Ebû Tâhir Sâmân b. Abdulmelik el-Fakîh, el-Muvaffak b. Ahmed b. Ebî Saiddir. Bunlardan başka Ebü'l-Hasen el-Edîb, Zeynu'l-Meşayih Ebu'l-Fadl, Diyâuddin el-Mekki, Muhammed b. Ebi Kasım Baycuk, Yakub b. Ali b. Muhammed b. Cafer Ebû Yusuf el-Belhi, Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Mervan el-Kumrâni Ebü'l-Ebü'l-Hasen, Uley b. Hamza b. Vahhas Ebu't-Tayyib gibi âlimler de onun meşhur öğrencilerinden bir kaçıdır.²⁵²

3.7.3.4. Zemahşeri'nin Hidâyet ve Dalâlet Kavramlarını Yorumlaması

Zemahşeri'ye göre "hidâyet ve dalâlet" insan özgürlüğünün geçersizliğine delalet ettiği için Allah, bu iki kavramla vasıflanamaz. O, kendi görüşünü desteklemek için hidâyet kelimesi yerine lutf, dalâlet kelimesi yerine hızlan kelimesini kullanmıştır.

Zemahşeri, Mu'tezili görüşünü desteklerken Allah'ın hiç kimsenin âsî olmasını istemediğini aksine onun itaatkâr ve temiz bir kalbe sahip olmasını dilediğini dile getirmiştir. Zemahşeri'ye göre işlenen günah insanın kendi fiilinin bir neticesidir. Bu yüzden de insan fiilinden sorumlu tutulur. Bundan başka Zemahşeri insanın günah işlemesinin Allah'ın onu fitneye maruz bırakması sebebiyle vuku bulduğunu ve doğrudan doğruya O'nun yapmasıyla olmadığını ifade etmektedir. Allah kimin kalbini temizlemek istemezse O, lütfunu kullanamayacağını önceden bildiği için lütfunu ona bahşetmez.²⁵³

Zemahşeri, Allah'ın hidâyetinin tevfiik ve lütuf manasına alınması gerektiğini belirtir. Bununla beraber Zemahşeri, Kur'an'ın kalpleri hidâyeti kabul etme noktasında olanlar için hidâyet olduğunu kalpleri küfürle mühürlenmiş kimseler için ol-

²⁵² Mustafa Çağrı, "Zemahşeri", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2010, XXXIV, 235.

²⁵³ Çağrı, a.g.m., XXXIV, 235-236.

madığını ifade etmiştir. Ona göre, dalâlet kelimesi, tahliye ve lütfün engellenmesi anlamına gelir. Zemahşeri, küfür ve günahların Allah'ın iradesinin sonucu olduğunu söyleyenlerin Allah'a, kitaplarına ve peygamberlerine iftira ettiğini dile getirmiştir.²⁵⁴

“*Rabbimiz! Bizi doğru yola erdirdekten sonra kalblerimizi eğriltme, katından bize rahmet bağışla.*”²⁵⁵ Bu ayetten zımnen anlaşılmaktadır ki insan kesin olarak Allah'ın iradesine uyarken, Allah onu sapıtır veya hidâyete erdirir. Zemahşeri, “*Rabbimiz! Kalblerimizi eğriltme*” ayetinin tefsiri “*Rabbimiz bize önceden bahşettiğin lutfunu bizden esirgeme*” şeklinde tefsir etmiştir.²⁵⁶

“*Ey Muhammedi Onların doğru yola iletilmeleri sana düşmez fakat Allah dilediğini doğru yola eriştirir.*”²⁵⁷ Zemahşeri, bu ayeti tefsir ederken şöyle demektedir: Bu ayet, Peygamber'in görevi insanlara mesajı anlatmakla sınırlı olarak tarif etmektedir. Bu yüzden Peygamber insanları mü'min yapmak suretiyle onlara hidâyete etme gücüne asla sahip olamaz. Çünkü dilediğini hidâyete erdirebilecek yegâne fail sadece Allah'tır.²⁵⁸

Zemahşeri kendi görüşüne uygun olarak Allah kendi lutfunu bahşetmek suretiyle lütfunun onlara faydalı olacağını daha önceden bildiği herkesin hidâyete ermesini irade ettiğini ifade eder.²⁵⁹

Zemahşeri, bu ayetin kendi kuvvetli mücadeleleri ve O'na tam teslimiyetleri sebebiyle Allah tarafından methedilen teslim olmuş insanlar ile ilgili olduğunu ifade etmiştir. Bunun sonucu olarak Allah onlara lütufta bulunmuş ve onları doğru yola iletmiştir. Ayrıca Zemahşeri, hidâyete erenler tarafından kabul edilen yolu tercih eden herkesin felaha ereceğini vurgulamıştır. Aksine hızlân ile karşılaşan herkes (Allah'ın terkinden sonra) kendisini doğru yola eriştirecek bir rehber bulamayacaktır.

Zemahşeri, 'ye göre insan Allah tarafından terkedilince bir rehber ve bir mürşide sahip olamaz. Ancak o kimseyi Allah dalâlete sürüklemiş değildir. Bu yüzden hidâyete ermeyi veya dalâlete düşmeyi sağlayan faktör, insanın kendisi tarafından

²⁵⁴ Zemahşeri, *Keşşaf*, IV, 199.

²⁵⁵ Al-i İmran, 3/8.

²⁵⁶ Çağrı, a.g.m., XXXXIV, 235.

²⁵⁷ Bakara, 2/272.

²⁵⁸ Zemahşeri, *Keşşaf*, IV, 199.

²⁵⁹ Zemahşeri, *Keşşaf*, IV, 199.

tercih edilen bir tavidır ve Allah'ın iradesinin ilgisi keyfi olarak tanımlanamaz. Bununla beraber insan kendi tercihiyle saptığı ve şeytan tarafından teşvik edildiği için Allah'ın önceden bilmesinin onun sapıtmasında etkisi yoktur. “Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Ama O, istediğini sapıtır. İstedliğini doğru yola eriştirir. And olsun ki, işlediklerinizden sorumlu tutulacaksınız.”²⁶⁰

Zemahşeri'nin ayeti izahı “Eğer Allah dileseydi sizi cebren tek bir ümmet yapardı. Fakat Allah buna gücü yetmekle birlikte onlara “seçme (tercih) özgürlüğü” verdiği için onları zorla (cebren) inandırmayı dilememiştir.” şeklindedir. Bundan başka o, Allah'ın daha önceden imanı tercih edeceklerini bildiği kimselere lütfünü bahşedeceğini söylemiştir. Bunun aksine önceden küfrü tercih edeceğini bildiği kimseleri de terkedecektir.²⁶¹

Zemahşeri'ye göre, imân veya küfür, insanın tercihine göredir. Önceden mukadder değildir. “And olsun ki işlediklerinizden sorumlu tutulacaksınız.” ayeti, Zemahşeri insan sorumluluğunu savunmasında çok güçlü bir delil olarak kullanmıştır. Ona göre eğer Allah insanları îmana veya küfre zorlarsa o zaman onların mecbur oldukları fiillerinden dolayı sorumlu tutulmasının ne manası vardır.²⁶²

Bununla beraber Zemahşeri'nin Akli delili Allah'ın insan için en iyiyi yapmasını sınırladığı fikrine yol açmaktadır. Bu yüzden Allah'ın küfre zorladığı bir kimseye ceza vermesi makul olmayacaktır. el-Beyzavi, bu konuda Ehl-i Sünnet'e atfedilen görüşü benimsemiştir. Şehristâni'ye göre Ehl-i Sünnet, Allah'ın adaletinin Malik ve Rab olarak tasarrufunda ve istediği gibi iradesine göre karar vermesinde yatmakta olduğunu dile getirmiştir. Gerçekte adalet, eşyayı gerektiği yere koymayı ihtiva eder ve bu O'nun kendi irade ve ilmine göre Rab olması hasebiyle etkinliğine delalet eder. Bunun aksi adaletsizliktir. O'nun kararlarında haksızlık yapması fiillerinde adaletsiz davranması tassavvur olunamaz. Zulüm eşyayı gerektiği yerin dışına koymak veya yanlış yere koymaktır. Fakat O, bizzat kâmil olduğu için O'nun zulmetmesi tasavvur edilemeyeceği gibi O'na adaletsizlik de nisbet edilemez.²⁶³

²⁶⁰ Nahl, 16/ 93.

²⁶¹ Zemahşeri, *Keşşaf*, II, 139.

²⁶² Zemahşeri, *Keşşaf*, II, 139.

²⁶³ Beyzavi, *a.g.e.*, II, 207.

Zemahşeri'nin insan özgürlüğü görüşüne uygun olarak bazı Kur'an ayetlerinden pasajlar verelim.

*“O gün Rabbin onları ve Allah'tan başka taptıkları şeyleri toplar da, der ki: Şu kullarımı siz mi saptırdınız, yoksa kendileri mi yoldan çıktılar? Onlar: Seni tenzih ederiz. Seni bırakıp da başka dostlar edinmek bize yaraşmaz; fakat sen onlara ve atalarına o kadar bol nimet verdin ki, sonunda (seni) anmayı unuttular ve helâki hak eden bir kavim oldular, derler.”*²⁶⁴

Bu ayetler açıkça meleklerin, peygamberlerin vb.nin insanların sapmasına sebep olmaktan sorumlu olmadıklarını göstermektedir. Onlar kendi kaderlerine karar vermeye kabiliyetlidirler. Bununla birlikte Allah'ın “Şu kullarımı siz mi saptırdınız” sorusuna cevaben “Seni tenzih ederiz. Seni bırakıp da başka dostlar edinmek bize yaraşmaz” sözlerinde melekler, peygamberler ve Allah'tan başka taptıkları şeyler tarafından sapıtmanın (idlâlin) güçlü bir şekilde inkâr edilmesi, Zemahşeri'nin iddiasına gerçek bir destek ve dayanak sağlamaktadır.²⁶⁵

Zemahşeri, Allah'ın kesinlikle idlâlden münezzehe olduğuna ayetlerle delil göstermektedir. Zemahşeri'ye göre onların Allah'ın sorusu üzerine verdikleri cevap onların sapıtmalarını taptıkları şeylere isnat etmelerinin yanlış olduğunu ispat etmektedir. Çünkü Allah her şeyi ezel ve ebed olarak bilmektedir. Bununla birlikte Zemahşeri, insanı sapıtmanın gerçekte Allah olmadığını ifade etmiştir. Çünkü dalâl, şeytan'ın iğvâsının ötesinde insanın kendi tercihidir. Eğer “dalâl” Allah'a isnat edilirse mecazî olarak anlaşılmalıdır.²⁶⁶

Zemahşeri, eğer Allah gerçekte insanı saptırsaydı bu ayette Allah'ın sorusunun cevabı “Bilakis onları sen sapıttın” olurdu, şeklinde delil getirir. *“İş bitirilince şeytan diyecek ki: Şüphesiz Allah size gerçek olanı vadetti; ben de size vadettim, ama size yalancı çıktım. Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu. Ben sadece sizi çağırdım, siz de benim davetime hemen koştunuz. O halde beni yermeyin, kendinizi yerin. Ne ben sizi kurtarabilirim, ne de siz beni kurtarabilirsiniz. Şüphesiz daha önce ben, beni Allah'a ortak koşmanızı reddettim.”*²⁶⁷

²⁶⁴ Furkân, 25/17-18.

²⁶⁵ Çağrıcı, a.g.m., XXXIV, 235.

²⁶⁶ Zemahşeri, *Keşşaf*, II, 139.

²⁶⁷ İbrahim, 4/22.

Bu ayetle ilgili olarak Zemahşeri, insanın ister şekaveti isterse saadeti seçsin kendi tercihinine göre amel eden özgür bir fail olduğunu şiddetli bir şekilde ileri sürmektedir. İnsanın kaderinin kararlaştırılmasında ne Allah'ın ne de şeytan'ın büyük rolü vardır. Zemahşeri, yetenekli kılma anlamında Allah'ın rolünü "temkin", şeytan'ın rolünü "tezyin" (süsleme) olarak isimlendirir.²⁶⁸

Bununla beraber, Zemahşeri'nin üzerinde durduğu asıl nokta kendisinin ifade ettiği gibi "Beni suçlamayın fakat kendinizi suçlayın" sözlerinde dalâl ve benzerlerinin yaratıcısı Allah olsaydı şeytan'ın da Allah sizin küfrünüzü takdir ettiği ve sizi ona mecbur ettiği için "beni de kendinizi de suçlamayın" demeye hakkı olacağı tezidir.²⁶⁹

Zemahşeri, şeytan'a en azından "tezyîn" rolünü ispat etmek için "Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu." ile "*Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hâkimiye-tin yoktur. Ancak azgınlardan sana uyanlar müstesna.*"²⁷⁰ ayetini eşit saymaktadır. Böylece Zemahşeri, ayette şeytan'ın delilinin gerçek olduğuna ve insanın irade özgürlüğü görüşünü desteklediğine kanidir.²⁷¹

Zemahşeri'ye göre hidâyet ve dalâleti Allah'ın yaratmadığına delalet eden ayetler şunlardır:

1- Allah'ın hidâyeti, doğru yolu göstermesidir.

*"Semud kavmine, doğru yolu göstermiştik, ama onlar körlü ğü (dalâleti), doğru yolda gitmeye tercih ettiler."*²⁷²

Zemahşeri, bu ayetteki hidâyetin doğru yolu açıklamak ve göstermek anlamında olduğunu belirtmiştir. Zemahşeri'ye göre bu ayet bir başkasını hidâyet etmenin hidâyetin meydana gelmesini sağlayan şeyleri yaparak onda hidâyet isteğini oluşturmak anlamında olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Zemahşeri, bu yorumlarıyla Allah'ın bir kulu hidâyet etmesi veya dalâlette bırakmasının, kulun kalbinde hidâyeti veya dalâleti yaratmak anlamında olmadığını ortaya koymaya çalışır. Daha sonra Ehl-i Sünnet'i Kaderiyye olmakla itham ederek şöyle demiştir. Kur'an'da Peygamber

²⁶⁸ Zemahşeri, *Keşşaf*, II, 139.

²⁶⁹ Zemahşeri, *Keşşaf*, II, 72-73.

²⁷⁰ Hicr, 15/42.

²⁷¹ Zemahşeri, *Keşşaf*, II, 139.

²⁷² Fussilet, 41/17.

(s.a.v.)’in hadisinin şهادetiyle bu ümmetin Mecusileri olan Kaderiyye’ye karşı hiçbir delil olmasaydı yalnızca bu ayet onlara karşı delil olarak yeterdi. Zemahşeri bu sözyle kendilerinin kaderci olmadığını asıl kadercilerin kendilerine bu lakabı takan Ehl-i Sünnet olduğunu söylemeye çalışır.²⁷³

2- Şirki, Allah’ın dilemesine bağlamanın geçersiz olması

*“Allah’a ortak koşanlar diyecekler ki: Allah isteseydi biz de, babalarımız da ortak koşmaz, hiçbir şeyi de haram yapmazdık. Onlardan önce yalanlayanlar da öyle demişlerdi de nihayet azabımızı tatmışlardı.”*²⁷⁴

Zemahşeri, bu ayetin tefsirinde müşriklerin “Allah dilemeseydi ne şirk koşardık ne de haramları helal yapardık” şeklindeki sözlerini ve yaptıklarını Allah’ın dilemesine bağlamak isteyen Ehl-i Sünnetin, bu düşünceleriyle mücebbire ile aynı görüşte olduklarını belirterek Ehl-i Sünnet’i eleştirmiştir.²⁷⁵

Zemahşeri’nin açıklamalarına göre, insan akli ve indirilen kitaplar Allah’ın çirkinleri dilemeye ihtiyacı olmadığını, Allah’ın bunlardan uzak olduğunu ortaya koymuştur. Peygamberler de bunu insanlara bildirmiştir. O halde kim küfür, masiyet gibi çirkinliklerin meydana gelmesini Allah’ın dilemesine ve irade etmesine bağlarsa akli ve nakli delilleri hiçe saydığı gibi Allah’ı, peygamberlerini ve kitaplarını yalanlamış olur.²⁷⁶

3- Sapmanın kullara nisbet edilmesi

*“O gün Rabbin onları ve Allah’ı bırakıp da taptıkları şeyleri toplar ve ‘Bu kullarımı siz mi saptırdınız, yoksa kendi kendilerine mi yoldan saptılar?’ der. Onlar, Hâ şâ; Seni bırakıp başka dostlar edinmek bize yaraşmaz; fakat Sen onlara ve babalarına nimetler verdin de sonunda Seni anmayı unuttular ve helakî hak eden bir millet oldular derler.”*²⁷⁷

Zemahşeri, bu ayetin gerçek anlamda Allah’ın kullarını saptırdığını iddia edenin düşüncesini açık bir şekilde geçersiz kıldığını söylemiştir. Ona göre, Allah kullarına nimetler vermiş bu nimetler kulların şükretmesine sebep olması gerekirken

²⁷³ Zemahşeri, *Keşşaf*, IV, 199.

²⁷⁴ En’am, 6/148.

²⁷⁵ Zemahşeri, *Keşşaf*, IV, 199.

²⁷⁶ Zemahşeri, *Keşşaf*, II, 72-73.

²⁷⁷ Furkan, 25/17-18.

onların küfrüne ve Allah'ı anmayı unutmalarına sebep olmuştur. Böylece bu, onların helak nedeni olmuştur. Allah'tan başka taptıkları melekler ve peygamberler, kendilerini şeytanın işi olan saptırmaktan tenzih ettikleri gibi bol nimetler vererek ihsan etmeyi Allah'a nisbet ederek Allah'ı daha vurgulu bir şekilde bundan tenzih etmişler. Ayette geçen nimet vermek kaydı Allah'ın dilediğini saptırdığını ifade eden ayetlerdeki saptırmanın da mecazi bir saptırma olduğunu ortaya koymuştur. Gerçek anlamda saptıran Allah olsaydı “kullarımı siz mi saptırdınız” sorusu karşısında “bilakis onları sen saptırdın” şeklinde cevap verilirdi.²⁷⁸

4- İnsanın kendini kınaması gerektiği

“ İş bitince şeytan onlara şöyle diyecek: Şüphesiz ki Allah size gerçek olanı vadetti. Ben de size vadettim, ama sonra ben sözümden döndüm! Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu. Ancak ben sizi (küfür ve isyana) çağırdım, siz de geldiniz. O halde beni kınamayın, kendi kendinizi kınayın. Ben sizi kurtacak değilim, siz de beni kurtacak değilsiniz. Doğrusu daha önce beni ortak koşmanızı da tanımamıştım. Gerçek şu ki, zalimlere acı bir azab vardır.”²⁷⁹

Zemahşeri'ye göre “Beni kınamayın kendinizi kınayın” sözü insanın hidâyeti ve dalâleti kendisinin seçip meydana getirdiğine bir delildir. Allah yalnızca buna imkân verir. Şeytan ise sadece dalâleti güzel gösterir. Ehl-i Sünnet'in düşüncesi doğru olsaydı şeytan şöyle derdi: Ne beni ne de kendizi kınayın! Zira Allah kaderinizi küfür olarak belirlemiş ve sizi küfre zorlamıştır.²⁸⁰

3.8. HİDAYET ve DALÂLETİN ALLAH'A İZAFESİ

Bazı ayetler, hidâyet ve dalâletin Allah'dan olduğunu bildirir. Mesela “Allah, kimi hidâyete erdirirse doğru yolu bulan odur. Kimi de saptırorsa işte onlar ziyana uğayanlardır.”²⁸¹

“Allah kime hidâyet verirse, işte doğru yolu bulan odur. Kimi de saptırorsa, artık onlara, Allah'tan başka dost olacak kimseler bulamazsın.”²⁸², “Allah, kimi

²⁷⁸ Zemahşeri, *Keşşaf*, III, 273-274.

²⁷⁹ İbrahim, 14/22.

²⁸⁰ Zemahşeri, *Keşşaf*, II, 517.

²⁸¹ A'raf, 7/178.

²⁸² İsra, 17/97.

*hidâyet ederse işte O, hakka ulaşmıştır. Kimi de saptırırsa artık onu doğruya yönel-
tecek bir dost bulamazsın.*”²⁸³, “Allah, kimi saptırsa artık onun yolunu doğrulata-
cak biri yoktur. Allah, kimi de hidâyet ederse, artık onu saptıracak yoktur.”

Bu ve benzeri ayetler, hidâyet ve dalâletin Allah’dan olduğunu bildirdiği gibi, aynı zamanda Allah’ın hidâyetinin herkesi kapsamadığını, bazı insanların kapsadığını ve insanın ihtidası için Allah’ın hidâyetinin gerekliliğini bildirmektedir.²⁸⁴ Cebriyye, görüşünü bu ve benzeri ayetlere dayandırmaktadır.²⁸⁵

Yüce Allah pek çok ayette, dalâleti asilere nisbet ederek zikretmiştir. O halde dalâletin Allah’a izafesi mümkün değildir. Razi de idlalin “küfür ve dalaleti yaratma” anlamında Allah’a izafesi caiz olmadığını aktarır.²⁸⁶

Mu’tezile,-Adalet prensibi gereği- Allah’ın zulüm isnadının önlemesi ve ilahi adaletin gerçekleşmesi noktasından hareketle, kullarının fiilerinin Allah tarafından yaratılmadığını ileri sürer. Mu’tezile hidâyet ve dalâlet konusunda da aynı mantıkla hareket etmiştir.²⁸⁷

3.9. HİDÂYET ve DALÂLETİN KULA İZAFESİ

Bazı ayetlerde insanın ihtidasının (doğru yolu bulmasının) ve dalâletinin (doğru yoldan sapmasının), insanın iradesi ve tercihi ile olduğunu bildirir. Mesela: ‘*Kim hidâyeti kabul ederse ancak kendi faydası için hidâyeti seçmiş olur. Kim de saparsa kendi zararına sapmış olur.*’²⁸⁸

Bu ve benzeri ayetler ise insanın hidâyet ve dalâletinin onun iradesi dâhilinde olduğunu bildirmektedir. Ancak Allah, ihtida edenlere hidâyetlerini artırır. Nitekim “*İhtida edenlere (hidâyeti kabul edenlere) Allah, hidâyetlerini artırır ve takvalarını verir. (Cehennemden nasıl koruyacaklarını öğretir.)*”²⁸⁹ buyrulur. Bu tür ayetlere

²⁸³ Kehf, 18/17.

²⁸⁴ Kâdı Beyzavi, *a.g.e.*, 1, 205.

²⁸⁵ Razi, *a.g.e.*, I, 355.

²⁸⁶ Razi, *a.g.e.*, I, 335-357.

²⁸⁷ Zemahşeri, *Keşşaf*, I, 26-27.

²⁸⁸ Zümer, 39/41.

²⁸⁹ Muhammed, 47/17.

istinad eden Mu'tezile de Allah'ın kulda hidâyet ve dalâlet yaratmadığını bunların tamamen kula ait fiiller olduğunu ileri sürer.²⁹⁰

3.10. HİDÂYET ve DALÂLETİN KADERLE İLİŞKİSİ

Hidâyet ve dalâlet kavramlarına ilişkin tercihlerin özellikle kader konusundaki tartışmalara bağlı olarak ele alındığı ve Müslüman toplumun henüz sahabe döneminde bu konuya dair farklılık yaşadığı kabul edilebilir. Emevîler, önemli ölçüde baskı politikalarına dayalı iktidarlarının devamı için ortaya çıkan itirazları daha en başta geçersiz kılmak amacıyla mevcut durumu Allah'ın meşietine ve takdirine bağlayan cebr algısını sürekli desteklemişlerdir. Onların bu tavırları nedeniyle cebri reddeden ve kaderi insan iradesinin önünde bir engel olarak değerlendirmeyen kaderîler ortaya çıkmış, başta siyasi bir baskıya itiraz olarak gelişen tutum sonrasında tanımlı teolojik bir tutuma evrilmiştir. Kader ve ef'âlu'l-ibad tartışmaları bu tutum çerçevesinde gelişmiştir.²⁹¹

Hidâyet ve dalâlet kavramları da özellikle naslarda yer alan ve çoğunlukla Allah'ın mutlak kudreti ve meşietiyile ilişkili olması nedeniyle, kader tartışmalarının içinde yer almış Kur'an'daki güçlü vurgu ve kader tartışmalarındaki kelimî tercihlerin belirginleşmesine katkısı sebebiyle de kelimada ayrı bir başlık altında ele alınıp değerlendirilmiştir.²⁹²

Kaderî/Mu'tezili tutumun ilk örneklerini Hasan Basri (ö. 110/728)'de görmek mümkündür. Hasan Basri'nin hidâyet ve dalâlet konusundaki yaklaşımlarını kavramak için Emevî iktidarının toplum üzerindeki cebr baskısını öncelikle değerlendirmek gerekmektedir.

Hasan Basri, insanın iradesini yok sayan ve bunu Kur'an ve Sünnet'e dayalı naslarla temellendirmek isteyen siyasi tutuma karşı, İslam tarihinde belki ilk defa bu kadar sistematik ve sünî sınırlar dâhilindeki te'vili de fazla zorlamadan özgürlükçü yorumlar yapmıştır. Ayrıca insanın iradesine doğrudan ve dolaylı şekilde işaret eden ayetlere de atıfta bulunmuştur. Bu ayetler içerisinde hidâyet ve dalâletin özellikle

²⁹⁰ Kâdı Beyzavi, *a.g.e.*, 1, 205.

²⁹¹ Kâdı Abdülcebbar, *Kitabu Fazli'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile*, ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, Tunus, 1974, 143-144.

²⁹² Zemahşeri, *Keşşaf*, II, 517.

insanın iradesi ile gerçekleştiğini öngören veya en azından o şekilde yorumlanabilecek ayetler de yer almaktadır.²⁹³

Hasan Basri, Allah kullar ile ilgili işleri kesin bir hükme ihtiyarın bulunmadığı bir cebre bağlamamıştır. Ancak şöyle demiştir: Şöyle yaparsanız, size şöyle karşılık veririm. Şöyle yaparsanız, böyle karşılık yaparım. Kullara ancak yaptıkları ile karşılık verecektir demektedir.²⁹⁴ Hasan Basri, bu yargıyı esas aldıktan sonra “*Allah dilediğini, göğsünü İslam’a açarak hidâyete erdirir, dilediğini, göğsünü daraltarak saptırır.*”²⁹⁵ ayetini açıklamaktadır. Onun ifadesine göre cahiller, ilgili ayeti daha önce takdim ettikleri bir salih amel olmaksızın kimilerinin göğsünü açar, kimilerinin de küfür, fisk ve dalâli olmadan göğüslerini sıkıştırır diye yorumlamaktadır. Halbuki Allah, kullarına böyle davranmaktan daha merhametli, daha adil ve daha yücedir. Allah kullarına güçleri üzerinde yük yüklemeyi ve onlar için ancak kazandıkları vardır. Allah, insan ve cinleri ancak ibadet için yaratmıştır. Ayrıca onlara sorumluluklarını yerine getirmek için gereğinden fazla gelecek kulaklar, gözler ve kalpler vermiştir. Allah kendi emrini yerine getirenin göğsünü sevap olarak dünyada açar, iyi davranışları onun için kolay kılar, emredilen ve nehyedilen şeylere gücü yettiği halde küfür, fisk ve isyanı onun için zorlaştırır. Allah’ın emrettiği ve nehyettiği şeyleri terk eden küfür ve dalâlette ısrar eden kimsenin de o kişi tevbeye güç yetirdiği halde dünyada küfrünün ve dalâletinin cezası olarak göğsünü daraltır. Allah, “göğsü açmak ve daraltmak” ifadelerini kulların yükümlü kılındıkları fiiller konusunda onları teşvik etmek için Kur’an’da zikretmiştir. Kur’an’da, “*Allah onunla rızasını arayanı kurtuluş yollarına hidâyet eder ve izni ile onları karanlıklardan nura çıkarır ve doğru yola erdirir.*”²⁹⁶ ayeti yer almaktadır. Bu ayet, hidâyeti insanın bir tercihi olarak değerlendirmektedir.²⁹⁷

Hasan Basri’den sonra Mu’tezile onun cebr telakkisine karşı dile getirdiği yaklaşımı ve hidâyet ve dalâlet kavramlarına ilişkin tercihlerini geliştirmiştir. Ancak Eş’arî (ö. 324/936), Mu’tezile’nin sonraki dönemde hidâyet ve dalâlet konusunda farklı fikirler ileri sürdüğünü ifade etmektedir. Sözü edilen fikirlerden bazılarını bu-

²⁹³ Kâdı Abdülcebbar, *Kitabu Fazli l-İ’tizâl ve Tabakâti l-Mu’tezile*, 144.

²⁹⁴ Ebû Said el-Hasen b. Yesar el-Basri, *Risâle fi l-kader Resâilu l-Adl ve t-Tevhîd*, Dâru’l-Hilâl, Kahire, 1971, I, 85.

²⁹⁵ En’am, 6/ 125.

²⁹⁶ Maide, 5/ 16.

²⁹⁷ Basrî, *a,g,e*, I, 88.

raya almak yararlı olacaktır. Buna göre Mu'tezile'nin çoğunluğu Allah'ın kâfirleri hidâyet ettiğini ancak kâfirlerin hidâyeti tercih etmediğini; taate teşvik etmek suretiyle onları faydalandırıldığı halde onların faydalanmadığını ve onları ıslah etmek istediği halde ıslah olmadıklarını dile getirmektedir. Allah, yol göstermek ve açıklamak anlamında kâfirleri de hidâyet etmiştir. Allah'ın mü'minlere hidâyet etmesi onları muhtedîn diye adlandırması ve onlar hakkında bu şekilde hüküm vermesidir.²⁹⁸ Allah, müminlerin imanını faydalarla ve lutuflarla artırdığında bu, hudâ (hidâyet) diye nitelenir: "*Hidâyete erenleri hudâ bakımından artırır.*"²⁹⁹

Kimilerine göre ise Allah, yol göstermek ve açıklamak anlamında bütün insanları hidâyet etmektedir. Allah'ın mü'minlere hidâyeti ise lutuflarını artırmak suretiyle dünyada sevap vermesi ve ahirette onları cennete ulaştırmasıdır. "*İmanları nedeniyle Allah onları altlarından ırmaklar akan naim cennetlerine hidâyet eder.*"³⁰⁰ ayeti bu tercihin delilidir. Nazzam (ö. 231/845)'a göre müminlerin taati ve imanları Allah'ın hudâsı diye adlandırılabilir. Hudallah denildiği zaman Allah'ın dini anlaşılır.³⁰¹

İdlâlın anlamı ise Mu'tezile'ye göre dalalettekileri Allah'ın dâl/sapmış diye adlandırması ve onlara bu hükmü vermesidir. Allah'ın emrinden saptıklarında Allah'ın onları saptırması onların dinden saptıklarını haber vermesi olarak anlaşılabilir. İdlâl, Allah'ın mü'minlere olan lutfunu ve teyidini terk etmesi şeklinde de ifade edilebilir. Kimilerine göre ise kâfirlerin idlali, Allah'ın onları helak etmesi ve cezalandırmasıdır. "*Mücrimler dalâl/helak ve Cehennem azabı içindedir*"³⁰² ve "*Gerçekten yerde kaybolduğumuzda (dalalnâ) yeni bir yaratılışa mı olacağız.*"³⁰³ ayetleri bu tercihin delilidir.³⁰⁴

²⁹⁸ Basri, *a.g.e.*, I, 85.

²⁹⁹ Muhammed, 47/ 17.

³⁰⁰ Yunus, 10/ 9.

³⁰¹ Basri, *a.g.e.*, I, 88.

³⁰² Kamer, 54/ 47.

³⁰³ Secde, 3/ 10.

³⁰⁴ Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Müsâllin*, Dâru İhyau't-Turasi'l-Arabi, Beyrut, ts. 259.

3.11. HİDÂYET ve DALÂLETİN MEŞİETLE İLİŞKİSİ

Meşiet konusu ilk dönemlerden itibaren tartışılmıştır. Hz. Peygamber ile Ehl-i Kitap'tan kimileri Allah'ın meşieti üzerine konuştuğu gibi sahabe de kendi arasında aynı konu üzerine konuşmuştur.³⁰⁵ Söz edilen tartışmalarda konuyu Kur'an'ın ayetlerindeki çerçeveye yerleştirenler ağırlıktadır. Buna karşın, bir kesimde yaşananları meşiet-i ilahî ile te'lif etmekte zorlanmaktadır. Özellikle insana ilişkin olguları ve insan iradesinin de dâhil olduğu olguları kavramak, onları Allah'ın mutlak meşieti ve iradesi ekseninde değerlendirmek hem olgunun niteliğini hem de ahlakî bir varlık olarak insanın yaptıklarını açıklamakta dinî bir çerçevenin belirleyici olduğunu bize göstermektedir.

Eş'arî'nin meşiete ilişkin tercihleri özellikle Ehl-i Sünnet'in meşieti nasıl algıladığını ortaya koymaktadır. Buna göre Allah'ın ezelî, hakiki sıfatları mevcuttur. Allah ilmi, iradesi ve kudreti ile her şeye kadirdir. O, ezelde olacak her şeyi takdir etmiştir. İnsanlar hiçbir şekilde bu takdirin dışına çıkamayacaktır. Allah kullarından bir kısmına fazlı ile davranır, dilediğine lutfeder, dilediğini hidâyete erdirir, dilediğini saptırır ve bu kesinlikle adaletsizlik değildir. Allah dilediğini yapar.³⁰⁶

Kur'an, hidâyet ve dalâletin ancak ilahî meşiet ile yani Allah'ın dilemesi ile gerçekleşeceğini sıklıkla dile getirmektedir. Allah dilediğini hidâyete erdirecek dilediğini de dalâlete sevk edecek yani saptıracaktır. Ayetlerde hidâyet ve dalâlet kavramları ile ilgili olarak yer alan meşiet kavramı önemli ölçüde kendi haline terk edilmiş niteliktedir. Problem meşietin hidâyet ve dalâleti kayıtlamasıdır. Mu'tezile, meşietin anlamını göz ardı ederek insanın etkinliğini esas alan bir yaklaşımı benimsemektedir. Elbette bu, nasların varlığı ve Allah'ın mutlak meşieti bakımından sorumlu bir tutumdur. Ehl-i Sünnet, Mu'tezile'nin idlâli "adlandırma" diye tanımlamasını reddetmektedir. Ancak buna karşı yine Ehl-i Sünnet, hidâyet ve idlâli yaratma kavramı ile tanımlamak istemiştir. Bu tanımlama da aslında gerçekçi ve çözücü nitelikte değildir. Mu'tezile'nin ilgili tanımı hidâyet ve dalâletin gerçekleşmesinde ilahî meşiet ve kudreti olabildiğince edilgen anlamaktadır. Bu aşamada Mu'tezile, hidâyet ve dalâlet kavramlarının meşietle birlikte anlaşılması konusunda yalnızca kendi genel

³⁰⁵ İbn Mâce Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid, *es-Sünen, Mevsûatu's-Sunne el-Kutubu's-Sunne ve Şurûhuha*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, 13.

³⁰⁶ Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*, 88.

te'vil tarzının imkânlarını öne çıkarmaktadır. Kabul etmek gerekir ki, meşietle insanın hidâyeti arasında, bir bakıma aşılabilir nitelikte bir güçlük hatta paradoks mevcuttur. Mu'tezile bu paradoksun çözümü için istekli değildir. Ama Ehl-i Sünnet de fark ettiği bu paradoksu-çözüm, kendi teorik tercihlerini zorlayacağı için- bir problem olarak tanımlamaktan ve çözümü için çaba sarf etmekten önemli ölçüde geri durmuştur³⁰⁷.

Kur'an'ın tercih ettiği kavramlar, iman hakkında ortaya çıkan itikadi ayrışmadan ve sonrasında gelişen kalamî kaygılardan ayrı olarak Kur'an'ın indiği toplumdaki çatışmaları bize taşıyan kavramlardır. Mevcut ayetlerin Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet tarafından dile dayalı olarak değerlendirilmesi oldukça ilgi çekicidir. Her iki kalamî tercih de hidâyet ve dalâlet kavramlarını önceden mezhebî tercihlerin içine sıkıştırarak ele almaktadır. Böyle olduktan sonra iki kavram ile meşiet arasındaki ilişki de dilden hareket etmek suretiyle belirlenemeyecektir.

Mu'tezile'nin kader telakkisi, esasen dünyevî/ahlakî kaygıların ördüğü bir telakkîdir. Nitekim Mu'tezile, konuya ilişkin nasları bu kaygının kurguladığı tavırla yorumlamaktadır. Şu halde amaç, hidâyet ve dalâletin kavramsal niteliğini belirlemekten ziyade çerçeveyi/teoriyi zorlayan kavramları teorisinin içine çekmek olmalıdır. Böylece teoriye aykırı gibi görünen kavramlar bir şekilde teoriye eklenmektedir. Esasen meşiet, Mu'tezile açısından problemlili bir kavramdır. Allah'ın iradesi ve meşieti naslarda mutlak olarak ele alındığı halde Mu'tezile buna karşı insanın iradesini bir ölçüde mutlak olarak değerlendirmektedir. Bu da beraberinde güçlü bir te'vil kültürünü zorlamaktadır. Ehl-i Sünnet'in kader telakkisi ise daha ziyade ilahî meşiet ve kudretin belirlediği bir çerçevedir. Mevcut naslarla belirlenmiş bu çerçeve, önemli ölçüde değişime kapalıdır. Hidâyet ve dalâlet kavramları da bu çerçevenin içinde değerlendirilmiştir.³⁰⁸

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet meşiet ve kudret kavramını iki kavramdan birini asıl olarak diğerini ona göre anlamak yerine tanrı tasavvurlarını ve insan tanımlarını asıl olarak anlamaya çalışmışlardır. Mu'tezile, insanın iradesini ve tercihini esas alan bakışla hareket etmiştir. Ehl-i Sünnet ise iki kavramı da Allah'ın sıfatları bakımından

³⁰⁷ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 259.

³⁰⁸ Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*, 90.

önemli saymıştır. Aslında dinin ilk döneminde insan tanımının var olduğu ya da insanın tanındığı öne sürülemeyecektir. Oysaki Mu'tezile kelamı, Allah karşısında insanın konumunu tahkim etmek için vardır. Aynı zamanda Mu'tezile, daha dünyevî sayılabilecek bir din yorumunu benimsemişlerdir.³⁰⁹

Allah'ın varlığını zihinsel düzeyde olsa bile zat-sıfat diye ayırmak ve sıfatları da tek tek tartışmaya açmak, Kur'an'da var olan tanrı tasavvurunun ilgili ayrımı içermeyen ve Allah'ı zatı ve sıfatları ile bir addeden yapısını ve dönemin Arap dil muhayyilesi sınırları içindeki anlatımını belli ölçüde reddetmektedir. Esasen Kur'an'ın anlatımdaki tanrı kavramı mutlak kudreti ve meşieti zorunlu olarak tammun etmektedir. Bundan sonra başka kültürlerdeki tanrı tasavvurlarının etkisi ile Kur'an'ın tanrı tasavvurunu kavramaya çalışmak aslında o tasavvuru bir anlamda parçalamak ve o tasavvura zat-sıfat/sıfatlar/zatı-subûti sıfatlar vb. kavramlar ve ayrışmalar üzerinden yeni tanımlamalar getirmek demektir.³¹⁰

Bu tanımlamalar kendi içerisinde tutarlılık taşısa bile Kur'an'dan hareketle bunları doğrulamaya çalışmak Kur'an'ın üzerine kurulu olduğu anlam dünyasını büyük ölçüde ihmal etmek olacaktır. Allah'ın kudreti özellikle vurgulanırken, mutlak meşietinden ve iradesinden söz edilmektedir. Mutlak mürid olmayan varlığın da ulûhiyetinden söz edilemeyecektir. Bundan sonra ayrı düzlemde gelen kavramları, o düzlem içinde var olan içeriklerinden soyutlayarak dışarıda oluşturulmuş teolojik tercihlerin taşınması için araç haline dönüştürmek, bir de bu faaliyet sırasında Kur'an'ın bütünlüğü ile bunu desteklemeye çalışmak, Kur'an'ın anlaşılması konusunda sun'î ve dilin izin vermeyeceği nitelikte tev'îl çabalarının ortaya çıkmasına neden olacağı gibi sonuçta ulaşılan hükümlerin Kur'an'dan desteklenmesi de son derece güçleşecektir.³¹¹

Klasik kelamın kader algısı üzerine kurulu bu meşiet anlayışını gözden geçirmek gerekmektedir. Arap dilinin o dönemindeki kavramları ile yani yaratıcı, hâkim ve mürid kavramlarıyla inşa edilen tanrı tasavvurunun Kur'an diline yansıyan şekli, meşiet kavramının Kur'an'da yer alan şeklinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

³⁰⁹ Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*, 88.

³¹⁰ Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*, 90.

³¹¹ Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*, 88-90.

Allah'ın mutlak meşietini ve kudretini içeren naslar, ilgili ifadelerin ortaya çıktığı dönemdeki dinî duygu ve duyarlılıkla birlikte değerlendirildiğinde görülecektir ki hidâyet ve dalâlet kavramları kelamın müdahalesi ile terminolojik içeriğine kavuşmuş, kelimî yaklaşım ve değerler dizisi kelime ve kavramları içine doğdukları yapılanmadan belli ölçüde uzaklaştırmıştır. İlgili tutum ilahî meşiete dair vurgunun alabilmesine güçlenmesine neden olmuş, kelamın kozmolojisi de ilgili yapılanmanın tanrı merkezli kurgulanmasını beraberinde getirmiştir.

Mutlak meşiet algılaması ile birlikte mutlak kudret algılaması insanın varlığına, iradesine, duygu ve düşüncesine yer bırakmamış insanın kelamdaki konumunu geriye itmiştir. Halbuki Kur'an'da yer alan kudret ve meşiet vurguları Kur'an'ın ilk muhataplarının zihnindeki tanrı tasavvuru ile ilişkilidir. İlk muhataplar ister inansın ister inanmasın kültürel olarak putperest ve bir anlamda da çok tanrıdır. Kur'an'da yer alan ve ilk dönem Müslüman şuuruna hâkim olarak sonradan ortaya çıkan tanrı tasavvurunu önemli ölçüde belirleyen meşiet kavramı doğrudan kudretle ilişkilidir. Buna ilişkin nasların amacı bir sıfat olarak kudretin güçlü bir şekilde tesisidir. Yani, açık ifadesi ile söz konusu vurgu güçlü ve kudretli tanrının tanımına katkı sağlamak için mevcuttur.³¹²

3.12. HİDAYET ve DALÂLETİN ADALETLE İLİŞKİSİ

Mu'tezile, adl prensibi kapsamında insanın kendine ait fiilin yaratıcısı olduğu Allah'ın insanlara mutlak irade özgürlüğü tanıdığı tezini savunmuştur. Esasen ilahi adalet anlayışı, insana ait kötü fiilerin sorumluluğunu, Allah'tan insana havale etme amacını taşımaktadır. Bu sebeple adl prensibi, ahlak felsefesi açısından da son derece önemli veriler içermektedir. Yine bu prensip siyasal alanda yöneticilerin kendi icraatlarından dolayı sorumlu olmaları gerektiğini vurgulamakla ve sosyâl adaletin tesisine katkı sağlamaktadır.³¹³

Ayrıca adl prensibinde insana tanınan özgürlük ve sorumluluk, tembelliğe, miskinliğe, kaderciliğe son verme bakımından önemli olduğu gibi, zalim siyaset adamlarının yaptıkları zulümleri kadere hamlederek sorumluluktan kaçamayacakla-

³¹² Eş'ari, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*, 88.

³¹³ Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2009, 203.

rını ortaya koyması ve geniş halk kitlelerini haksız yönetimlere karşı bilinçlendirmesi bakımından da önem arz etmektedir.³¹⁴

Mu'tezile, adl ilkesinden hareketle Allah'a izafe edilmesi mümkün olmayan küfrü istemek, dilediğini ödüllendirip dilediğine azap etmek gibi ifadeler içeren ayetlerin zahiri manalarına itibar edilmemesi gerektiğini savunur. Çünkü Allah, bu tür çirkin fiillerden münezzehtir. Öyleyse o'nu tenzih etmek gerekir. Tenzih ise ancak te'ville mümkündür. Kâdı Abdülcebbar'ın müteşabih yani te'ville muhtaç olarak nitelendiği bu ayetlerden biri Allah'ı hidâyet ve dalâletin kaynağı olarak gösteren ayettir. Bu ayette mealen şöyle denilmektedir. *“Bakınız Allah bir sivrisineği hatta ondan daha büyük veya daha küçük bir şeyi örnek getirmekten kaçınmaz. Artık iman etmiş olanlar, bunun Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler. Allah'tan gelen gerçekleri örtbas eden kâfirler ise, “Bu örnek ile Allah ne demek istiyor acaba?” derler. Bu yolla Allah birçoğunu saptırırken, birçoğunu da doğruya yöneltir. Fakat Allah, ancak dosdoğru yoldan çıkanları saptırır.*”³¹⁵

Görüldüğü gibi bu ayet, zahiri manasıyla hidâyet ve dalâletin Allah'a ait bir fiil olduğunu ifade etmektedir. Ancak Mu'tezile'nin adl prensibine göre Allah'ın insanları dalâlete sevk etmesi düşünülemez. O halde bu ayeti daha başka bir şekilde anlayıp yorumlamak gerekmektedir. Bu bağlamda Kâdı Abdülcebbar şöyle der: Malumun olsun ki âlimler hidâyet hususunda görüş ayrılığına düştüler. Onlardan bir kısmı şu görüşü savundu. Hidâyet gerçekte kurtuluştur. Feyz ve necattır. Kelimenin diğer bütün anlamlarda kullanımı hep bu sıfatla (kurtuluş) ilintilidir. Mesela Kur'an delilleri ve imanı, hidâyet (hüden) olarak nitelendirmiştir. Çünkü insan ancak Kur'an ve iman sayesinde kurtuluşu erer. Bu yüzdendir ki faydalı bir yol-yöntem gösteren kişi için, *kadheda ileyh* denilir. Ama zararlı bir yol ve yönteme klavuzluk eden kimse hakkında böyle bir ifade kullanılamaz.

Bazı âlimler ise hidâyetin delalet ve beyan anlamına geldiğini söylemişlerdir. Dalâlet'in dildeki asli anlamı helaktır. Bazen helaka götüren yol veya gerçekten helaka yol açan şey anlamında da kullanılır. Dalâlet kelimesi İbrahim 14/27, Sebe 34/8, Kamer 54/47 ve Mülk 67/9, ayetlerdeki kullanımı ise ikab manasını taşır. Dalâl kav-

³¹⁴ İlyas Çelebi, *a.g.e.*, 165.

³¹⁵ Bakara, 2/26.

ramı, Kehf 18/104 ve Muhammed 47/1. Ayetlerde de uhrevi kurtuluşa vesile olacak iyi davranışların boşa çıkması/çıkarılması (dalle-edalle) anlamında kullanılmıştır. Mesela En'am suresi 6/125. Ayette Allah saptırma (idlal) fiilini kendisine izafe etmiştir. Ancak buradaki idlâldan maksat Allah'ın bir maslahat gereği veya bir ceza (ikab) olarak yol göstermemesi diğer bir deyişle kalbin iman duygusunu benimsemesine vesile olan ziyade beyanda bulunmamasıdır.³¹⁶

3.13. HİDÂYET ve DALÂLETİN İNSAN SORUMLULUĞUYLA İLİŞKİSİ

Hidâyet ve dalâlet meselesi bir yandan yüce Allah'ın iradesi ve ilahi takdirle diğer yandan insanın iradesi ve dolayısıyla sorumluluğu ile ilgili bir konu olduğundan öteden beri insanların çokca ilgisini çekmiştir.

Bazı insanlar hidâyet ve dalâlet konusunda insanın irade ve sorumluluğunu görmezlikten gelerek cebr inancına saplanmış, bazıları da bunun tamamen insan iradesine bağlı olduğunu ileri sürerek ilahi takdiri görmezlikten gelebilmiştir. Her iki düşünce sahipleri de görüşlerini Kur'an ayetlerine dayandırmaktadır. Kur'an ayetlerinde bir zıtlık olmadığına göre, bu konudaki düşünce farklılığı nereden kaynaklanıyor? Elbette, Kur'an ayetlerini anlama ve yorumlama farklılığından kaynaklanıyor. Kur'an ayetleri incelendiği takdirde hidâyet ve dalâlet konusunda bazı ayetlerin bunun Allah'dan olduğunu ve bazı ayetlerin de kuldan olduğunu belirttiğini görüyoruz. Halbuki iki görüşde de aşırılıklar vardır. O halde Kur'an ayetlerini doğru bir şekilde yorumlayarak hidâyet ve dalâlet konusunu açıklığa kavuşturmak mümkün olacaktır.³¹⁷

Cebriyye ve Mu'itezile mezhepleri hidâyet ve dalâlet konusunda iki aşırı görüşü temsil ederler. Buna karşılık Ehl-i Sünnet âlimleri bu iki aşırı görüşün ortasında yer almıştır.

Şimdi bu konudaki mezheplerin görüşlerini ele alalım.

a. Cebriyye Görüşü

³¹⁶ Kâdı Abdülcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 66.

³¹⁷ Cihat Tunç, "İslam Dinine Göre Hidâyet ve Dalâlet", *Erciyes Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı: VI, Kayseri, 1989, 25-41.

Cebriyye, hidâyet ve dalâletin Allah'tan olduğunu bildiren ayetlere dayanarak hidâyet ve dalâleti Allah'ın yarattığını, bu hususta kulun iradesinin bir rolünün olmadığı iddia etmiştir. Hâlbuki bu görüş kulun sorumluluğunu ortadan kaldırdığı için sünni ve mu'tezili âlimlerce makbul sayılmamıştır. Nitekim Fahrüddin Razi (ö.606/1209) Cebriyyenin görüşünü şu delillerle çürütmeye çalışmıştır.

1. Eğer Allah, kulunda dalâleti yaratıp da sonra onu imanla mükellef tutacak olsaydı, birbirine zıt iki şeyi birleştirmeyi teklif etmiş olurdu ki bu mümkün değildir. *“Allah, kullarına zulmetmez.”*³¹⁸, *“O (Allah), din hususunda üzerinize hiç bir zorluk yükledi”*³¹⁹ ayetleri, Cebriyye görüşünü geçersiz kılar.

2. Eğer Allah kulları hakkında dalâleti yaratıp da onları imandan men etmiş olsaydı, peygamberler göndermez, kitaplar indirmezdi. Zira bir şeyin meydana gelmesi imkansızsa onu elde etmeye çalışmak abesdir, ahmaklıktır.³²⁰

3. Allah, İblis'i ve yandaşlarını insanları dinden saptırdıkları için kötülemiş ve kullarına onlardan uzaklaşmalarını ve Allah'a sığınmalarını emretmiştir. Durum böyle iken her halde şeytanın dinden saptırması gibi Allah'ın kullarını saptırması düşünülemez. Aksi takdirde hâşâ Allah'ın da kötülenmesi gerekecekti ki bu ise imkansızdır.

4. Yine yüce Allah dinden saptırmayı Firavun'a ve Samiriye izafe etmiş, onları kötülemiş ve kendi yolundan sapanlara da şiddetli bir şekilde azap edileceğini haber vermiştir. İnsanları dinden saptıran ya İblis, Firavun, Samiri vb.dir veya Allah'tır. Yahutta Onlar bu konuda Allah ile ortakdırlar. Buna göre, eğer Allah saptırdı da onları kötülüyorsa, yapmadıkları şeyden dolayı Allah'ın onları kötülmesi imkansızdır. Eğer saptırma işini Allah ile ortaklaşa yaptılarsa yine Allah'ın ortak olduğu bir konuda başkasım kötülmesi imkânsızdır. Demek ki dinden saptırma anlamında idlâl (dalâleti yaratmanın) Allah'a izafesi doğru değildir.

5. Yüce Allah, pek çok ayette dalâleti, asilere nisbet ederek zikretmiştir. O halde dalâletin Allah'a izafesi mümkün değildir.

³¹⁸ Al-i İmran, 3/182.

³¹⁹ Hac, 22/78.

³²⁰ Razi, *a.g.e.*, I, 355.

Fahrüddin Razi, idlalin “küfür ve dalâleti yaratma” anlamında Allah’a izafesini caiz görmez. İdlâlin, “batıla çağırma, rağbet ettirmek ve batılın çirkinliğini gizlenmeye çalışmak” anlamlarına gelmesinden hareket ederek şöyle te’vil edilmesi gerektiğini belirtmiştir:³²¹

1. Kul, ihtiyarıyla sapar, ama putlar sapmaya sebep olduğu için “putlar saptırdı” denilir. “*Ya Rabbi! Onlar (putlar) insanlardan birçoğunu saptırdı*”³²² ayetinde olduğu gibi. Nitekim putların saptırma gücünün olmadığı bilinmektedir.³²³

2. Dalâlet, “azap etme” anlamındadır. İdlâl, helak ve iptal etmek anlamlarına da gelmektedir.³²⁴

b. Mu’tezile Görüşü

Mu’tezile, adalet prensibi gereği Allah’a zulüm isnadının önlenmesi ve ilahi adaletin gerçekleşmesi noktasından hareketle kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığını ileriye sürer.

Mu’tezile’ye göre, kulların fiillerini Allah yaratmış olsaydı o zaman kullar fiillerinden dolayı medhe, zemme, sevaba, ikaba hak kazanmazlardı. Kulun fiili, Allah’ın yaratmasıyla olsaydı ona rıza gerekirdi. Bu fiil, küfür olunca küfre de rıza gerekirdi. Hâlbuki küfre rıza küfürdür.³²⁵

Mu’tezile’ye göre, iman ve küfür, kulun fiilidir ve onun ihtiyarındadır. Aksi takdirde kul sen bizim için iman yaratmadın küfür yarattın imanı bizden engelledin diyebilecektir. Hâlbuki böyle demesi imkansızdır. O halde iman ve küfrü Allah yaratmaz.

Mu’tezile, hidâyet ve dalâlet konusunda da aynı mantıkla hareket etmekte ve Allah’ın idlâlini mecaza hamletmekte ve “dalâleti yaratma” olarak düşünmemektedir.

Mu’tezile’ye göre hidâyet; “doğru yolu açıklama, doğru yola çağırma, doğru yolu gösterme”dir. İdlâl ve dalâlet de “sapık diye adlandırmak, sapıklığına hükmet-

³²¹ Razi, *a.g.e.*, I, 357.

³²² İbrahim, 14/36.

³²³ Eş’ari, *Usûlu Ehli’s-Sunne ve’l-Cemâa*, 88-90.

³²⁴ Razi, *a.g.e.*, I, 356-357.

³²⁵ Kâdı Abdülcebbar, *Şerhu’l-Usul*, 775-776.

mek, sapık bulmak, Allah'ın kâfirlerin dalâlette olduğunu bildirmesi, kafirleri cezalandırması, helak etmesi ve Allah'ın yardımı terk etmesi''dir.

Mu'tezile, Allahın kâfirleri hidâyet edip etmemesi hususunda ikiye ayrılmıştır. Çoğunluğu "Allah, kâfirleri hidâyet etti de onlar ihtida etmediler. Onlara taat gücü verdi de onlar bundan yararlanmadılar" görüşünü benimsemiştir. Bir kısmı da "açıklamak ve delalet etmek suretiyle bile olsa Allah kafirleri hidâyet etmedi" görüşünü benimsemiştir. Zira kabul edene İbis'in daveti, idlal olduğu gibi kabul edene Allah'ın daveti ve beyanı da hidâyettir.³²⁶

Mu'tezile'den Allah'ın kâfirlere "açıklamak ve delalet etmekle" genel hidâyette bulunduğu görüşünü benimseyenler de kendi aralarında ikiye ayrılmışlardır. Bir kısmı Allah'ın mü'minlere mühtediler ismi vererek ve mühtedi olduklarına hükmederek hidâyet etmesini caiz görenlerdir. Bunlar Allah'ın mü'minlere imanlan sebebiyle artırdığı fayda ve lütufları hidâyet olarak değerlendirenlerdir. Diğer bir kısmı da "Allah'ın isimlendirmek ve hükmetmekle hidâyet etmesini" kabul etmişlerdir. Fakat bütün insanlara açıklamak ve göstermekle hidâyet etmesini kabul ederler. Bu, mü'minlere lütuf ziyadesiyle hidâyettir. Dünyada sevap vermekle ahirette Cennet'e koymakla hidâyettir.³²⁷

c. Ehl-i Sünnet'in Görüşü

Ehl-i Sünnet âlimlerine göre hidâyet ve dalâleti yaratan Allah'tır. Bunları kesbeden ise kuldur. Allah, dilediğini yapandır. Allah'a hiçbir şey vacib değildir. Kullarından dilediğine hidâyet verir, dilediğini korur. Bu, Allah'ın bir fazlıdır. Adaletinin gereği olarak da dilediğinden yardımı keser, dilediğini saptırır. Kullar, Allah'm meşietini dâhilinde Allah'ın fazl ve adaleti arasında serbestçe hareket edebilirler. Allah'ın hidâyeti; hidâyet isteyen kuluna yardım etmesidir. Dalâleti de küfürde ısrar eden kimseyi razı olduğu şeylere muvaffak etmemesidir. Bu, Allah'ın adaletinin gereğidir. İnsanın istediklerini yaratan Allah'tır. Ama Allah, insanın her istediğini yaratmaz. Çünkü Allah, fail-i muhtardır. Allah'ın insanların her istediğini yaratmaması bu dünyanın imtihan yeri olmasından ve insanların aciz yaratık olduklarını anlamaları, yüklenmemeleri içindir. Aksi takdirde insan kendisinde bir varlık görecektir "her şeyi

³²⁶ Zemahşeri, *Keşşaf*, I, 26-27.

³²⁷ Zemahşeri, *Keşşaf*, I, 26-30.

ben yaparın” düşüncesine kapılıp nefsinin tanrılaştıracağıdır. Kullukta acizliği itiraf önemli bir husustur.³²⁸

Allah, insanları kâfir ve mü’min olarak yaratmamıştır. İnsan, sonradan kendi tercihini iman veya küfürde kullanmıştır. İman ve küfür, diğer ifade ile hidâyet ve dalâlet Allah’ın yaratmasıyla olmakla beraber insanın iradesi ve kesbiyle olur. İnsan, iman ve küfrü hür iradesiyle seçmelidir ki bunun sorumluluğu ona ait olsun. Bu hususu şu ayet güzel bir şekilde açıklıyor: “*De ki: Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun. Çünkü Biz zalimler için öyle bir ateş hazırladık ki, duvarları kendilerini kuşatmaktadır.*”³²⁹ ayette, hakkın Allah tarafından geldiği bildiriliyor ki bu, İslam ve Kur’an’dır. “*Dinde zorlama yoktur.*”³³⁰ Hiç kimse Allah’a iman etmeye, müslüman olmaya zorlanamaz. Herkes iman edip etmemekte serbesttir. Ama sonucuna katlanmak gerekir. Zira mü’minler ahirette ebedi mutluluğu kâfirlerde ebedi azabı hak edeceklerdir.³³¹

Allah, insanları yaratırken mü’min ve kâfir olarak yaratmamış ama iman etmeye müsait ve kabiliyetli olarak yaratmıştır. Üstelik iman etmeleri için her türlü imkan ve fırsatı onlara bahşetmiştir. Her şeyden önce insana akıl vermiştir. Peygamberler göndermiş, kitaplar indirmiştir. İnsana akıl gibi büyük bir nimet vermiştir. İnsanlık sayesinde kendini, yaratılanları ve çevresindeki varlıkları düşünmekle Rabini bulabilir. Allah, insana bu yeteneği vermiştir.

Kur’an’da; “*O halde yüzünü bir hanif (Allah’ı birleyen) olarak dine, Allah’ın o fitratına çevir ki O, insanları bunun üzerine yaratmıştır. Allah’ın yaratışında değişiklik bulunmaz. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.*”³³² buyrulur. Her insan fitratında, yaratılışında bir hak duygusu, Allah bilgisi ve inancı gizlidir. İnsan hangi devirde ve hangi ülkede yaşarsa yaşasın ırkı, inancı, düşüncesi ne olursa olsun bütün insanlar Allah’ın yarattığı kullar olduğundan yüce Allah kullarına bizim bildiğimiz bilmediğimiz, bilemediğimiz, bilemeyeceğimiz çok çeşitli imkanlar, fırsatlar bahşederek kullarını hakkı, hakikati, doğruyu, hidâyeti, gerçek imanı

³²⁸ Hafızuddin Ebül-Berekat Abdullah ibn Ahmed en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vil*, Eda Neşriyat, İstanbul, 1991. III, 11.

³²⁹ Kehf, 18/29.

³³⁰ Bakara, 2/256.

³³¹ Nesefî, *a.g.e.*, III, 11.

³³² Rum, 30/30.

bulmalarına yardımcı olur. Yüce Allah, peygamberler gönderir, kitaplar indirir, bunlarla kullarını hidâyet eder. Veya kitap bilgisine sahip hidâyetçiler gönderir de onlar insanlara hidâyeti gösterir, doğruyu ve imanı öğretir.³³³

3.14. HİDAYETE ÇAĞIRMANIN ÖNEMİ

Hiz. Peygamber de yüce Allah'ın kendisini hak ile âlemlere rahmet ve hidâyete vesile olma anlamında hidâyetçi ve müjdeleyici olarak gönderdiğini haber vermiştir. Yine Hiz. Peygamber Allah'ın kendisine hidâyet yollarını açtığını onun vesilesiyle dalâlette olan kullarını hidâyete ulaştırdığını bizzat kendisinin de ümmetine hidâyet yollarını öğrettiğini bildirmiştir.³³⁴

Hiz. Peygamber (s.a.v.), ümmetine hem hidâyete giden yolları ve hem de dalâletten korunma yollarını açıklamıştır. Özetle ifade edecek olursak Kur'an ve Sünnet'e uyanların sapıtmayacağını, sünnet'ini terk etmenin dalâlete sebep olacağını Hiz. Peygamber'e isyanın insanı dalâlete ve sapıklığa götüreceğini haber vermiştir. Yine Allah'ın farzlarından bir farzın bile terk edilmesinin dalâlete sebep olacağını, bildirmiştir. Aynı zamanda Hiz. Peygamber, ümmetine insanları hidâyete çağırmanı emretmiş Hiz. Ali'ye şöyle demiştir: “ *Vallahi senin sayende Allah'ın bir adama hidâyet vermesi, senin için, kırmızı develerin senin olmasından daha hayırlıdır.*”³³⁵ Bu hadiste hitap her ne kadar Hiz. Ali'ye ise de bu hitap, aynı zamanda bütün ümmetidir. Araplar için o devirde develer en değerli varlık olduğu için Hiz. Peygamber böyle buyurmuş ve bununla insanların hidâyetine vesile olmanın önemini belirtmek istemiştir.³³⁶

Hiz. Peygamber pek çok dualarında dalaleten Allah'a sığınmış “*Ey kalpleri evirip çeviren (yüce Allah)! Kalbimi dinin üzere sabit kıl*” buyurarak hem ümmetine dua öğretmiş ve hem de hidâyette, imanda devamlılığın Allah'ın lütfu ile olduğunu bildirmiştir. Bu konuda şöyle buyrulur: “*Ey Rabbimiz! Bizi hidâyet ettikten (doğru yola ulaştırdıktan) sonra kalplerimizi eğiltme. Bize, tarafından rahmet bağışla.*”³³⁷ Bu ayette yüce Allah, ilimde köklü olanları böyle dua etmeleri ile övmektedir. De-

³³³ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 28.

³³⁴ Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, V, 257-268.

³³⁵ Ahmet b. Hanbel, *a.g.e.*, I, 382.

³³⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, VI, 28.

³³⁷ Al-i İmran, 3/8.

mek ki mü'minler, hidâyete niyet edecekler hidâyete giden yolları öğrenip o yollara girecek, hidâyet yolundan ayrılmayacaklardır. Ama her durumda hidâyeti verenin de dalâlette bırakanın da yüce Allah olduğunu unutmayarak daima Allah'tan hidâyetten ayırmamasını dileyebileceklerdir. Nail oldukları hidâyet nimetinden başkalarının da faydalanmasını düşünerek insanları hidâyete çağıracaklardır.³³⁸

4. DEĞERLENDİRME

Sözlükte “manevi alanda çizilen yolu benimseyenler” anlamına gelen Ehl-i Sünnet (Ehlü's-Sünne) tamlaması, Ehlü's- Sünne ve'l-cemaa (Ehl-i Sünnet ve'l - Cemaat) ifadesinin kısaltılmış şeklidir. Buradaki sünnetten maksat dini tebliğ ve beyan etmekle görevli bulunan Hz. Peygamber'in İslam'ın temel konularını anlama ve benimseme tarzıdır. Cemaat kavramı her devirdeki müslümanların büyük ekseriyeti (sevad-ı a'zam) ve müctehid âlimler gibi farklı şekillerde yorumlanmışsa da vahyin ilk muhatapları olup inanç, ibadet, hukuk ve ahlak cepheleriyle İslam'ı bir bütün olarak sonraki nesillere aktaran ashab cemaati anlamına geldiği yolundaki görüş tercih edilmiştir. Aslında bu anlayış diğer yorumların da temelini oluşturmaktadır. Buna göre Ehl-i Sünnet'i, “Hz. Peygamber ile ashab cemaatinin dinin temel konularında takip ettikleri yolu benimseyenler” diye tarif etmek mümkündür. Bu tarifte yer alan dinin temel konularından İslam'dan olduğu kesinlikle bilinen ve “usûlü'd-din” diye de adlandırılan hususlar kastedilmektedir.³³⁹

Sünnet kelimesi daha çok ilahi tebliğatı yalanladıkları için geçmiş peygamberlerin ümmetlerine uygulanan ve adet-i ilahiye haline gelen dünyevi azap manasında Kur'an'da geçmiş ise de Ehl-i Sünnet tabiri Kur'an'da yer almamıştır. “*O gün nice ağaran yüzler vardır.*”³⁴⁰ mealindeki ayetle Ehl-i Sünnet'in kastedildiği tarzındaki bir yorum İbn Abbas'a nisbet edilirse de ayetin devamı dikkate alındığı takdirde burada genel anlamda mü'minlerden bahsedildiği açıkça görülür³⁴¹.

³³⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el- Beyhaki, *el-İtikat ve'l hidâye*, Beyrut, 1985, 98.

³³⁹ Şeyhu'l-İslam Ebû'l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Minhacü's- Sünnet*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 2009, V, 134.

³⁴⁰ Al-i İmran, 3/ 106.

³⁴¹ İbn Teymiyye, *a.g.e.*, V, 134.

Erken dönem hadis kaynaklarında da Ehl-i sünnet tabiri görülmemekte buna karşılık sünnet ve cemaat kelimelerine rastlanmaktadır. İlgili rivayetlerde belirtildiğine göre Hz. Peygamber ümmetinin yetmiş iki veya yetmiş üç fırkaya ayrılacağı bunlardan biri dışındaki bütün fırkaların cehenneme cemaat fırkasının ise cennete gireceği söylenmiştir.³⁴² Allah'ın rahmet elinin cemaat üzerinde olduğunu cennetin ortasına girmek isteyenlerin topluluktan ayrılmamaları gerektiğini cemaatten az da olsa ayrılanların İslam'dan çıkmış sayılacaklarını ve Cahiliye ölümüyle öleceklerini belirtmiştir³⁴³

Ehl-i Sünnet'in hidâyet ve dalâlet kavramlarına ilişkin yaklaşımı nasların literal anlamlarına bağlı olarak gelişmiş ve bu kavramlar sonraki dönemde değişmeden devam etmiştir. Bu kavramların anlaşılma şekli Ebû Hanife'nin katkıları ile kelamî niteliğine kavuşmuştur. Ona göre “Allah, zatından bir fazl olarak hidâyete erdirir, dilediğini de adaleti ile saptırır. Allah'ın saptırması hızlandırır. Hızlan ise razı olduğu şeye Allah'ın kulu muvaffak kılmamasıdır. Bu O'ndan bir adldir. Hızlana uğramış kimsenin cezalandırılması da bu şekildedir.”

Eş'arî, “Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa”da hidâyet ve dalâlet kavramlarına ilişkin tercihlerini belirlemektedir: Allah kullarından hiç birine muhtaç değildir. Dilediğini hidâyete erdirir, dilediğini saptırır. Dilediğine nimet verir dilediğini aziz kılar, dilediğine mağfîret eder, dilediğini zengin kılar, yaptığı hiçbir şeyden sorumlu değildir, fiilleri için illetler yoktur. Çünkü Allah, memluk, memur ve yasaklı değil, hâkimdir. O, dilediğini yapar. Bundan sonra Eş'arî, az önce dile getirilen görüşlerin dayandığı ayetleri zikretmektedir. O, el-İbâne'de daha kesin bir dil ile Allah'ın dilediğini hidâyete erdirdiğini, dilediğini de saptırdığını ifade eden ayetlerden yola çıkarak, Allah'ın hidâyete erdirdiğini ve saptırdığını, dilediğini yaptığını, küfrü irade ettiği zaman muhakkak onu takdir, ihdas, inşa ve ihtira ettiğini benimsemektedir.³⁴⁴

Eş'arî'nin konuyla ilişkili “Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa”da yer alan ifadeleri, Kur'an'ın hidâyet ve dalâlet kavramları bağlamındaki tercihlerini önemli ölçüde yansıtmakla birlikte bu ifadelerde Mu'tezili tercihlere ilişkin bir karşıtlık kendini göstermektedir. Buna göre Allah'ın mutlak kudreti ve iradesi vurgulanırken kulun

³⁴² İbn Mace, *a.g.e.*, “Fiten”, 8.

³⁴³ Buhari, *a.g.e.*, “Fiten”, 2.

³⁴⁴ Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1990, 136-137.

iradesi önemli ölçüde ihmal edilmektedir. Bu, Mu'tezili tezi reddetmek bakımından Eş'arî'nin anlamlı bir tavrı olarak değerlendirilse bile Kur'an'ın anlam alanını anlam mantığını ve dilini tam olarak bize yansıtmamaktadır. Çünkü Kur'an Allah'ın mutlak kudreti ve iradesi ile insanın iradesi arasında herhangi bir kelamî yaklaşımın benimsediği nitelikte bir ayrımı barındırmamaktadır. Allah, ilminde var olduğu üzere hidâyeti tercih edeni hidâyete erdirmiş, dalâleti tercih edeni de saptırmıştır.³⁴⁵

Mu'tezile'nin Allah'a izafe edilen dalâleti Allah'ın sapan kişiyi sapık (dâl) diye isimlendirmesi ve saptığı zaman onun sapık olduğuna ilişkin hüküm vermesidir. Çünkü ilgili kimseyi Allah'ın saptırması ya da onun sapmasını istemesi düşünülemez. Ancak Maturîdî, hidâyet ve dalâlet kavramlarının özellikle ilahî meşiet ile birlikte değerlendirilmesi konusuna önemli sayılabilecek bir yorum da getirmiştir. Buna göre, Allah'ın dilediğini saptırması ve dilediğini hidâyete erdirmesi rubûbiyet sıfatlarından ve burada dilediğini yapması nedeniyle Rabb'in övülmesi söz konusudur. Şayet Allah insanların yapacağını istemiş olmasa ve olacağını bildiği şeyin olmasını istemese övülme geçersizleşir ve o rubûbiyet sıfatı olmaktan çıkar. Böylece anlaşılıyor ki Allah her bir kesimin yapacağını bildiği şeyleri istemiştir.³⁴⁶

Nitekim Cuveynî, (ö. 478/1085) tab' ve hatm (Allah'ın kalpleri mühürlemesi) gibi kavramlara ilişkin fiillerin Allah'a izafesi konusunda Kur'an'da yer alan ayetleri açıklarken, bu ayetlerle Allah'ın övündüğünü ve yine bunlarla Allah'ın kulları üzerindeki kahrını ve iktidarını bildirdiğini dile getirmektedir. Tab' ve hatm kavramları esasen Cuveynî tarafından hidâyet ve dalâlet kavramlarından hemen sonra aynı başlık altında ve aynı ekseninde ele alınmaktadır. Şu halde aynı yorum hidâyet ve dalâlet kavramları için de geçerli sayılabilecektir.³⁴⁷

Bağdâdî (ö. 429/1038)'nin ifadesine göre hidâyet iki şekilde anlaşılır. Bunlardan biri, hakkı beyan etmek, hakka çağırmak, hakka ilişkin delilleri ortaya koymak anlamına gelir ve bu anlamda hidâyet peygambere ve Allah'ın dinine çağıranlara izafe edilebilir. Diğeri ise, Allah'ın kullarına olan hidâyetidir. O da kulların kalbine ihtidayı yaratmak suretiyle gerçekleşir. İlk anlamda hidâyet, bütün mükellefler için geçerlidir. Ancak ikinci anlamda sadece mühtedilere özgüdür. “*Sen sevdiğini*

³⁴⁵ Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 136-137.

³⁴⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâturîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, Beyrut, 2004, IV, 399.

³⁴⁷ Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 136-137.

hidâyete erdiremezsin, ancak Allah dilediğini hidâyete erdirir.”³⁴⁸ ayetinde ikinci tür hidâyet Hz. peygamber’den nefyedilmiş ve Allah için ispat edilmiştir.³⁴⁹ Mu’tezile’nin kaderî nitelikli bakışı karşısında Ehl-i Sünnet’in tepkisi de gecikmeden kendini göstermiştir. Söz gelimi Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/720)’in Kaderiyye’ye karşı kaleme aldığı risalede hidâyet ve dalâlet kavramları ile ilgili Hz. Ömer’e atfettiği sözler konunun ilk tartışma şekillerinden birini bize vermesi bakımından önemlidir. Hz. Ömer’in ifadelerinde yer aldığı üzere delil ortaya çıktıktan sonra bir kimse için hidâyet zannı ile bir dalâleti tercih etmesinin ve dalâlet zannı ile bir hidâyeti terk etmesinin özrü bulunmamaktadır. İşler bütün çıplaklığı ile ortadadır. Huccet sabit olmuştur. Dolayısıyla özür de bulunmamaktadır.³⁵⁰

Şu halde nübüvvet haberlerinden ve kitabın getirdiklerinden yüz çeviren kimsenin elinden hidâyet sebepleri çıkar gider. Kirden kendisini kurtaracak bir ismet bulamaz”³⁵¹ Hz. Ömer’in bu ifadesi hidâyet ve dalâlet kavramları ekseninde gerçekleşen tartışmaların o dönemde de var olduğunu ve bu konuda Hz. Ömer’in dengeli sayılabilecek bir yaklaşım geliştirdiğini göstermektedir. Ancak zamanla belki Emevî iktidarının cebr vurgusunun da etkisi ile kadere ve Allah’ın ezeli ilmine ilişkin yorumlar farklılaşmıştır. Hatta kaderin Kur’an ve Sünnet’te var olduğu şekli ile (ezeldeki takdir) var olmadığı iddialarının yaygınlaşması hidâyet ve dalâlet kavramları ile birlikte bu kavramlarla doğrudan ilgisi olması bakımından meşiet kavramı üzerine sünnî bakışı belirginleştirmeyi zorlamıştır.³⁵²

Nitekim kaderi inkâr edenlere karşı görüş bildiren Ömer b. Abdilaziz onların cehaletleri nedeniyle “*Dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin.*”³⁵³ ayetini hidâyet ve dalâlet konusunda kişiye bir meşietin verildiği şeklinde yorumladıklarını Halbuki “*Ancak âlemlerin rabbi Allah’ın dilediklerini dilersiniz.*”³⁵⁴ ayetinde ifade edildiği üzere insanların ancak Allah’ın meşieti ile dileyebildiklerini ve Allah’ın meşieti olmasa kendi dilemeleri ile söz ve davranış bakımından hiçbir şeyi gerçekleştiremeyeceklerini öne sürmektedir. Çünkü Ömer b. Abdilaziz’e göre Allah kendi yetkisinde

³⁴⁸ Kasas, 28/56.

³⁴⁹ Eş’ari, *el-İbâne an Usûli’ d-Diyâne*, 137.

³⁵⁰ Eş’ari, *el-İbâne an Usûli’ d-Diyâne*, 136-137.

³⁵¹ Ömer b. Abdilaziz, *er-Risâle, Hilyetu’l-Evliyâ ve Tabakâtu’l-Asfiyâ*, Beyrut, V, 346.

³⁵² Eş’ari, *el-İbâne an Usûli’ d-Diyâne*, 136-137.

³⁵³ Kehf, 18/ 29.

³⁵⁴ İnsan, 76/ 30.

olan bir şeyi kullara temlik etmez, Peygamberlerinden esirgediği bir şeyi de onlara tefvîz etmez.³⁵⁵

Nitekim Hz. Peygamber bütün insanların hidâyetini arzuladığı halde onlar içerisinden ancak Allah'ın hidâyet ettikleri ihtidâ etmiştir. İblis de insanların bütünü nü saptırmak istediği halde onlar içinde yalnızca Allah'ın ilminde sapık (dâll) olanlar sapmıştır. Yine kaderi inkâr edenler cehaletleri nedeniyle Allah'ın kullarını bir günaha zorlayamayacağını ve terk ettikleri bir taatten onları engelleyemeyeceğini öne sürmüşlerdir. Allah'ın bilgisinde olduğu üzere insanların terk etmeye güç yetirebilecekleri halde masiyet işlediklerini iddia etmek Allah'ın bilgisini boşa çıkarmak demektir. Bu, şu anlama gelmektedir. Allah'ın ilminde kişinin taat etmeyeceği olsa bile eğer dilerse kul taat eder Allah'ın ilminde terk etmeyeceği olsa bile dilerse kul taati terk eder. Bundan sonra Ömer b. Abdilaziz, Allah'ın mutlak ilmine vurgu yapmış ve halkın ezelf ilimdeki yani Allah'ın ilmindeki şekle ulaşacağını dile getirmiş “*Önle-
rindekini ve arkalarındakini Allah bilir. Kulların ilmi ise bunu kavrayamaz.*”³⁵⁶ Aye-
tini zikretmiştir.³⁵⁷

Ömer b. Abdilaziz'in risalesi neredeyse bütün olarak hidâyet ve dalâlet konusunda Ehl-i Sünnet'in tercihlerini ele almaktadır. Ehl-i Sünnet'in hidâyet ve dalâlet kavramlarına ilişkin tavrı nasların literal anlamlarına bağlı olarak gelişmiş kavramların sonraki dönemde değişmeden devam eden anlaşılma şekli Ebû Hanife (ö. 150/767)'nin katkıları ile kelamî niteliğine kavuşmuştur. Ona göre Allah dilediğini zatından bir fazl olarak hidâyete erdirir dilediğini de adaleti ile saptırır. Allah'ın saptırması hızlandırır. Hızlan ise razı olduğu şeye Allah'ın kulu muvaffak kılmamasıdır. Bu O'ndan bir addir. Hızlana uğramış kimsenin cezalandırılması da bu şekildedir.³⁵⁸

Mu'tezile'ye göre Allah'a izafe edilen hidâyet, ihtidâ fiilinin yaratılması değil din yolunun açıklanmasıdır. İdlâlin (saptırma) Allah'a izafesi ise hızlan ve tab'ın Allah'ın izafesine benzemektedir. Bu da Allah'ın güçler ve aletler vb. gibi fiilin sebeplerini insanda var kılması nedeniyle fiillerin müsebbibine izafesi kabilindedir. Hatta hidâyet ve ismet de bu şekilde Allah'a izafe edilir. Mu'tezile özellikle idlâl

³⁵⁵ Eş'ari, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 136.

³⁵⁶ Taha, 20/110.

³⁵⁷ Eş'ari, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 137.

³⁵⁸ Ebû Hanife, *a.g.e.*, 66.

kavramının Allah'a izafesinde Arap şiirinde var olan bir kullanımdan yararlanarak adlandırma yani Allah'ın insanı dalâlette kalmış/sapmış diye adlandırması anlamına gelebileceğini iddia etmiştir.³⁵⁹

Ebû Ali Cubbâî (ö. 303/916) ise Allah'ın hidâyet etmesini iyilere ahirette cennet yolunu göstermesi olarak değerlendirmiştir. Esasen Neseffî'nin ısrarla üzerinde durduğu gibi ayetler özellikle Ehl-i Sünnet'in benimsediği yaklaşımı desteklemektedir. En azından Mu'tezile tarafından gerçekleştirilen anlama şekli ayetlere açıktan aykırıdır. Neseffî'ye göre Mu'tezile'nin bu konuda hataya düşmesinin nedeni hidâyet ve dalâlet kelimelerinin Allah'a izafesini Kur'an'ın ifadesinde olduğu gibi kabul etmemeleridir. Seneviyye'nin Hakîm, kabîhi yapmaz/yaratmaz iddiasına karşı Ehl-i Sünnet'in geliştirdiği yaklaşımı öğrenmeyerek bu iddiayı olduğu gibi kabul etmesi ve Seneviyye'ye benzeyip ilgili iddiayı Allah'ın Kitâb'ı için bir kanun olarak benimsemesidir.³⁶⁰

Böylece onlar sözü edilen iddia ile uyuşmayan hususları anlamsız yöne sevk edip geçersiz şekilde te'vil etmişler dolayısıyla sözleri tahrif ederek nasların geliş amaçlarını boşa çıkarmışlardır. İlâhî hikmetleri bu hikmetlere aykırı olan unsurlarla aklen tesviye etmek istemişler bunu da ilim saymışlardır. Neseffî'nin nakledilen açıklamaları konunun hangi saiklerle ele alındığını göstermesi bakımından önemli ölçüde fikir vermektedir.³⁶¹

³⁵⁹ Eş'ari, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 136.

³⁶⁰ Ahmet Emin, *Duha'l-İslam*, III,190.

³⁶¹ Neseffî, *a.g.e.*, II, 720.

5. SONUÇ

Kur'an, akıl sahibi insanları muhatap almaktadır. Kur'an'da akıl olgusu sıkça vurgulanmaktadır. Kur'an'ın akli yorumu, vahyin ilk inişinden itibaren günümüze kadar devam etmektedir. Tefsir alanında büyük bir yekün teşkil eden ve akla gereğinden fazla önem veren Mu'tezile tefsir hareketi, her zaman müslümanların ilgisini çekmiş ve çekmeye devam etmektedir. Esas itibarıyla Mu'tezile tefsir hareketi'nin tartışmalı görüşlerini bir tarafa bırakacak olursak müslümanları düşünce donukluğundan ve kör taklitten kurtarmaya katkı sağladığı söylenebilir.

Akli izahata önem veren Mu'tezile akımı, Kur'an'da geçen birçok kavramı Ehl-i Sünnetten farklı olarak yorumlamıştır. Bu kavramlardan biride hidâyet ve dalâlet kavramlarıdır. Mu'tezili âlimler, Ehl-i Sünnet âlimlerinin "hidâyeti" iman manasında anlayıp Allah tarafından kulda yaratıldığını öne sürmeleri irade hürriyetine, ceza ve mükâfat anlayışına aykırı bulmuşlardır. Çünkü onlara göre kul, iradesinde hür olmalıdır.

Hidâyeti genellikle sonuca ulaştıracak şekilde yol gösterme şeklinde tanımlayan Ebû Müslim el-İsfahâni, mükellefin sorumlu tutulabilmesi için Allah tarafından gösterilen doğru yolu kendi iradesiyle benimsemesi veya reddetmesi gerektiği fikrini savunmuştur. Ona göre kulun hidâyete ermesi ilahi bir müdahaleyle gerçekleşmez. Allah'ın mü'minleri hidâyete erdirdiğini bildiren ayetlerden maksat iman ve itaatlerine karşılık olarak ödüllendirip cennete yerleştirmesidir. Allah'ın kâfir, zalim ve fasık insanları hidâyete erdirmeyeceğini bildiren ayetlerler, onların kendilerine gösterilen doğru yolu tercih etmediklerinin bir cezası olarak hidâyetten mahrum bırakılmaları şeklinde anlaşılmalıdır.

Çalışmamızda görüşlerine yer verdiğimiz Mu'tezile müfessirlerinden Kâdı Abdülcebbar'a göre hidâyet iki şekildedir. Birincisi, delil ve beyan anlamına gelen hidâyettir. Bu anlamda Allah, kâfir ya da mü'min olsun her mükellefi hidâyete erdirmektedir. Diğeri, sevap ve necât anlamındaki hidâyettir. Bu anlamdaki hidâyet, ancak mü'minler için söz konusudur. Kâdı Abdülcebbar bu husustaki görüşlerini temellendirmek için hidâyetin delil, beyan, sevap ve necat anlamlarına ilişkin ayetlere atıf yapmaktadır. Kâdı Abdülcebbar'ın hidâyet ve dalâlet konusundaki değerlen-

dirmelerden hareketle bu kavramları, ef'âlu'l-ibâd bağlamında tartıştığını ortaya koymaktadır.

Zemahşeri'ye göre “hidâyet ve dalâlet” insan özgürlüğü geçersiz kıldığı için Allah bu iki kavramla vasıflanamaz. O, kendi görüşünü desteklemek için hidâyet kelimesi yerine lutf, dalâlet kelimesi yerine ise hızlan kelimesini kullanmıştır.

Zemahşeri, Mu'tezile görüşünü savunurken Allah'ın hiç kimsenin asi olmasını istemediğini aksine onun itaatkâr ve temiz bir kalbe sahip olmasını dilediğini dile getirmektedir. Zemahşeri'ye göre işlenen günah insanın kendi fiilinin bir neticesidir. Bu yüzden insan fiilinden sorumlu tutulur. Ayrıca Zemahşeri insanın günah işlemesinin Allah'ın onu fitneye maruz bırakması sebebiyle vuku bulduğu ve doğrudan doğruya O'nun yapmasıyla olmadığını ifade etmektedir. Zemahşeri, Allah'ın hidâyetinin tevfiik ve lütuf manasına geldiği ileri sürmektedir. Bununla beraber Zemahşeri, Kur'an'ın kalpleri hidâyete açık olanlar için hidâyet sebebi olduğunu, kalpleri hidâyete kapalı olanlar için ise hidâyet kaynağı olmadığını iddia etmektedir.

Ehl-i Sünnet'in hidâyet ve dalâlet kavramlarına ilişkin yaklaşımı, nasların literal anlamlarına bağlı olarak gelişmiş ve bu yaklaşım sonraki dönemde değişmeden devam etmiştir. Bu kavramların anlaşılma şekli, Ebû Hanife'nin katkıları ile kelamî bir niteliğe kavuşmuştur. Ona göre Allah, zatından bir “fazl” olarak hidâyete erdirir. Onlardan dilediğini de adaleti gereği saptırır. Allah'ın saptırması “hızlan” niteliklidir. Hızlan ise Allah'ın razı olduğu şeye kulu muvaffak kılmamasıdır. Bu durum onun adaletinin bir sonucudur. “Hızlana” uğramış kimsenin cezalandırılması da bu şekildedir. Ebû Hanife'nin bu husustaki görüşü, Ehl-i Sünnet'in konuya ilişkin tercihini en iyi şekilde ifade etmektedir. Aynı zamanda bu görüş, Ehl-i Sünnet'in bu konudaki yaklaşımını belirlemiştir.

KAYNAKLAR

- ALBAYRAK, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şule Yay., İstanbul, III. Baskı,1996.
- ARSLAN, Ali, *Büyük Kur'an Tefsiri*, Arslan Yay., İstanbul, 1984.
- ATAY, Hüseyin, *İrade ve Hürriyet*, Atay Yay., Ankara, 2002.
- ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988.
- AYDINLI, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2009.
- BAĞDADI, Ebu Mansur Abdülkahir, *el-Fark Beyne'l-Firak*, Dâru'l-Âfâk el-Cedide, Beyrut, 1977.
- BEHCET, Abdulvahid Sâlih, *İ'rabu'l-Mufasssal li Kitâbillâhi'l-Murettel*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.
- BEGÂVÎ, Hüseyin b. Mes'ud, *Mealimü't-Tenzil*, Dâru Tayyibe, Riyad, 1997.
- BEYZÂVÎ, Nâsiruddîn Ebû Said Abdullah b. Amr b. Muhammed eş-Şirazi, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Beyrut, 2005.
- BUHARÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *el-Cami'u's-Sahih*, Dâru İbn Kesir, Beyrut, 1993.
- BURSEVÎ, İsmail Hakkı, *Ruhu'l-Beyan Tefsiri*, (Çev.: H. Hüseyin Tünçbilek), Damla Yay., İstanbul, 1985.
- BULUT, Ali, “*el-Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'an'ında Kullandığı Kûfe Dil Okulu'na Ait Terimler*”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı, 14, 2002.
- CEBECİ, Lütfullah “Ebû Müslim el-İsfahâni” *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2010.
- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usulü*, DİB Yay., Ankara, 2004.
- *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., Ankara, 2005,
- *Zemahşeri ve Tefsiri*, *AÜİFY. Dergisi*, XXVI, Ankara, 1984.
- CELALEYN, Celaluddin Muhammed bin Ahmed, *Tefsiru'l Celâleyn*, Sağlam Yay., İstanbul, 1997.
- CÜRCANİ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cürcani, *et-Tarifât*. Beyrut, 1995.

- ÇELEBİ, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdülcebbar*, Rağbet Yay., İstanbul, 2002.
- ÇETİNER, Bedrettin, *Esbab-ı Nüzûl*, Çağrı Yay., İstanbul, 2002.
- DÂRİMİ, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *Sünenu Dârimi*, Beyrut, 1992.
- DEMİRCİ, Muhsin, *Tefsir Usulü*, İfav Yay., İstanbul, 2011.
- DERVEZE, İzzet, *et-Tefsiru'l-Hadis*, Ekin Yay., İstanbul, 1998.
- DERVİŞ, Muhyeddin b. Ahmet Mustafa, *İ'rabu'l-Kur'an ve Beyanühü*, Dâru'l-Yemame, Beyrut, 1992.
- DUMLU, Ömer, *Ana Konularıyla Kur'an*, Açıköğretim Fakültesi Yay., Eskişehir, 2009.
- EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, (nşr.: Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut, 1988.
- EBÛ HANİFE, Numan b. Sabit b. Zevta, *Fıkıh-ı Ekber*, (trc.: Hasan Basri Çantay), Ankara, 1982
- EBÛ HAYYAN, Esiruddin Muhammed b. Yusuf el-Endülüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, II. Baskı, 1403/1983.
- EBÛ MANSÛR, Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâturîdî, *Te'vîlâtu Ehli's-Sunne*, Muessesetu'r-Risâle Nâşirûn, Beyrut, 2004.
- EBU ZEHRA, Muhammed, *İslam'da İtikadi Mezhepler Tarihi*, (Çev.: H. Karakaya), Hisar Yay., İstanbul, 1986.
- EBÛ'L-FEREC, İbnu'l Cevzi Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Bağdâdî, *Nüzhëtül-A'yunî'n- Nevâzir fî'İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir*, Beyrut, 1984.
- EŞ'ARİ, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makalatü'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Mûsâllin*, Dâru İhyau't- Turasi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- FERRÂ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'an*, (nşr.: Muhammed Ali en-Neccâr), Beyrut, 1980.
- GÜNEŞ, Abdalbaki, *Akli Tefsir Hareketi Mu'tezile ve Menar Ekolü*, Ahenk Yay., Van, 2003.
- GÖRGÜN, Tahsin, "Kâdı Abdülcebbar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001.
- HANSU, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadis*, Kitabiyat, Ankara, 2004.

- HİCAZİ, Muhammed Mahmud, *Furkan Tefsiri* (Çev.: Mehmet Keskin), İlim Yay., İstanbul, ts.
- HÛFÎ, Ahmed Muhammed, *Zemahşeri*, II. Bsk, Kahire, 1980.
- IŞIK, Kemal, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, Ankara Üniv. Basımevi, 1967.
- İBN ABBAS, Mecdüddin Ebû Tahir Muhammed b. Yakub el-Feyruzabadi, *Tenvir'ul Mekabis min Tefsiri İbn Abbas*, Dâru'l Kütüb ilmiyye, Lübnan, ts.
- İBN AŞUR, Muhammed, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, Tunus, 1964.
- İBN ESİR, İzzüddin, *el-Kamil fi't-Tarih*, Dâru Sadır, Beyrut, 1965.
- İBN HANBEL, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed, *Müsned*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddîn, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Mısır, 1936.
- İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Çağrı Yay., İstanbul, 1406/1986.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid, *es-Sunen, Mevsûatu's-Sunne el-Kutubu's-Sunne ve Şurûhuha*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- İBN SA'D, Ebu Abdillâh, Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübra*, Beyrut, 1985.
- İBN TEYMIYYE, Şeyhu'l-İslam Ebû'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Minhacü's-Sünnet*, Dâru'l-Kütüb ilmiyye, II. Baskı, Beyrut, 2009.
- İSFAHÂNÎ, er-Rağîb el-Hüseyin, *el-Müfredat fi Ğaribi'l-Kur'an*, Şam, 2002.
- Müfredâtü Elfazi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1992.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, *Yeni lim-i Kelam*, Ankara Okulu Yay., İstanbul, 2013.
- KÂDİ ABDÛLCEBBAR, Ebu'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedani, *Şerhü'l-Usuli'l-Hamse*, (Tlk.: Ahmed b. Hüseyin b. Ebi Haşim, Tkd.: Abdülkerim Osman), Mektebetü Vehbe, Kahire, III. Baskı, 1996.
- *Müteşabihü'l-Kur'an*, (Thk. Adnan Muhammed Zerzur), Mektebetü Dâru't-Turas, Kahire. ts.
- *Kitâbu Fazli'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile*, Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, Tunus, 1974.
- Tenzihü'l-Kur'an ani'l-Metâin*, Dâru'n Nahdati'l-Hadise, Beyrut, ts.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyat Tarihi*, Ötüken Yay., İstanbul, 1998.

- KARAMAN, Fikret, “Hidâyet Kavramı”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB, Yay., Ankara, 2007.
- KARAMAN, Hayrettin, Mustafa Çağrı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara, 2006.
- KURTUBÎ, Muhammed Ebû Abdillâh b. Ahmed el-Ensari, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut, 1983.
- KUTUB, Seyyid, *fi-Zilali'l-Kur'an*, (Çev.: Mehmet yolcu) Dünya Yay., İstanbul, 2001.
- KÜÇÜK, Ali, *Besairul Kur'an*, Kişisel Yay., Konya, 2011.
- MALATÎ, Ebû'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve'r-Red 'ala Ehli'l-Ehva ve'l-Bide'*, Bağdat, 1968.
- MÂTURİDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, Muessesetu'r-Risâle Nâşirûn, Beyrut, 2004.
- MERAĞÎ, Ahmed b. Mustafa, *Tefsiru'l-Merağî*, Beyrut, 1974.
- MESUDÎ, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürucu'z-Zeheb ve Maadinu'l-Cevher*, Kahire, ts.
- MEVDUDÎ, Seyyit Ebû'l-A'la, *Tefhimu'l-Kur'an*, (Çev: Ali Ünal v.d.), İnsan Yay., İstanbul, 1948.
- MURTEZA, Ahmet b. Yahya, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, Kahire, ts.
- MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyin b. el-Haccac, *Sahihu Müslim-el-Cami'us-Sahih*, (Thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki), Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- NAHHAS, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail, *İ'rabu'l-Kur'an*, Beyrut, h. 338.
- NESEFÎ, Abdullah b. Ahmet b. Mahmut, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, Eda Neşriyat, İstanbul, 1991.
- NEVEVÎ, Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref b. Müri, *Riyazü's-Sâlihîn* (Trc.: M. Yaşar Kandemir v.d.) Erkam Yay., İstanbul, 2011.
- ÖZEK, Ali, *Zemahşeri ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, Karamat Matbaası, İstanbul, 2005.
- ÖZTÜRK, Mustafa, *Ku'an'ın Mu'tezili Yorumu*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2014.
- PAKİŞ, Ömer, *Mu'tezile ve Kur'an Yorumu*, Akademi Yay., Konya, 2007.

- PEZDEVÎ, İmam Ebû Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (Trc.: Şerafettin Gölcük), İstanbul, 1988.
- POLAT, Fethi Ahmet, *Mu'tezili Tefsirin Eleştirisi*, Adal Ofset, Konya, 2005.
- Tefsir Tarihi ve Usulü*, Açıköğretim Fakültesi Yay., Eskişehir, 2010.
- RAZÎ, Fahrüddin, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, İkinci Baskı, Tahran, 1989.
- RIZA, Muhammed Reşid, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hakîm-Tefsîru'l-Menâr*, (Thk.: İbrahim Şemsüddin), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.
- SABUNÎ, Muhammed Ali, *Safvetu't-Tefâsir*, Darsaadet, İstanbul, 2010.
- SAFÎ, Muhammed b. Abdurrahman, *el-Cedvalü fi İ'rabi'l-Kur'an*, Dâru'r-Raşid, Beyrut, ts.
- SALÎH, Suphi, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, Düşünce Yay., İstanbul, 1981.
- Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut, 2014.
- SEMİN EL-HALEBÎ, Şihabuddin Ahmed b. Yusuf b. Abdüddaim Ebû Abbas, *ed-Durul Masun fi İlmi Kitabil Meknun*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut, 1996. .
- SUYUTÎ, Celâluddîn Abdurrahma b. Ebibekir, *el-İtkan fi Ulumi'l-Kur'an*, Mısır, 1945.
- Lüb'âbu'n-Nukûl fi Esbabî'n-Nuzûl*, Tunus, 1984.
- ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Te'vili'l-Me'sûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1993.
- ŞEHRİSTANÎ, Muhammed b. Abdülkerim, *Kitabü'l-Milel ve'n-Nihal*, Mektebetü'l-Encülü'l-Mısriyye, Kahire, ts.
- ŞENEL, Lütfi, *İslam'da ilk ihtilafların Fırkaların Çıkışına Tesirleri*, Konya, 1987.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethü'l-Kadir el-Cami' Beyne Fenneyi'r-Rivaye ve'd-Diraye min İlmi't-Tefsir*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2001.
- ŞİMŞEK, Mehmet Sait, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, Yöneliş Yay., İstanbul, 1993.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerir, *Cami'u'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- TAFTAZANÎ, Sadettin Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Akaid*, İstanbul, 1308/1800.
- Şerhu'l-Makasid*, Beyrut, Aleml-kütüb.Yay., 1409/1989.
- TEHÂNEVÎ, M. Ali b. Ali el-Mevlevî, *Kitabu Keşfi Istilâhâti'l-Fünûn*, İstanbul, 1984.

- TİRMİZİ, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, (Thk.: İbrahim Atva), Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- VAHİDİ, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Esbâbu'n-Nüzûl*, Mısır, h., 1315.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Huzur Yay., İstanbul, 2003.
- YETİK, Zübeyir, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, İstanbul, 1990.
- YILDIRIM, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yay., İstanbul, 1986.
- YILDIRIM, Suat, *Kur'an ve Kur'an İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1993.
- YURDAGÜR, Metin "Kâdı Abdülcebbar" *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2010.
- YUSUF, Şevki Yavuz, "Hidâyet" *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2010.
- ZEBİDİ, Zenüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l Latif, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*, (Çev.: Kamil Miras). DİB., Yay., Ankara, 1982.
- ZECCÂC, İbrâhîm b. Seriy b. Sehl Ebû İshak, *Meânî'l-Kur'an ve İrabuhu*, (Abdülcelil Şelebî'nin Mukaddimesi), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1988.
- ZEMAŞERİ, Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavamidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Akavil fi Vucûhi't-Te'vil*, (Tsh.: M. Hüseyin Ahmed), Beyrut, 1987.
- ZARZUR, Adnan Kâdı Abdülcebbar'ın *Müteşabihu'l-Kur'an'ının Mukaddimesi*, Kahire, 1969.
- ZERKANİ, Muhammed Abdulazım, *Menahilu'l- İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut, 1996.
- ZERKEŞİ, Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an*, Mısır, 1972.
- ZEYVELİ, Hikmet, "Kur'an Dilinin Özellikleri ve Özel olarak Kıssa ve Mucizeler", Kur'an Sempozyumu, Ankara, 1996.
- ZUHAYLİ, Vehbe, *et-Tefsiru'l-Munir*, (Çev.: Hamdi Arslan ve.dğr.), Risale Yay., İstanbul, ts.

ÖZET

Hidâyet ve dalâlet kavramları Kur'an'da birçok ayette yer almaktadır. Bu kavramları İslam âlimleri çeşitli şekillerde yorumlamışlardır.

Kâdı Abdülcebbar'a göre, "hidâyet" iki şekildedir. Birincisi delil ve beyan anlamına gelen hidâyettir. Bu anlamda Allah, kâfir olsun, mü'min olsun her mükellefi hidâyete erdirmektedir. Diğeri, sevap ve necat anlamında kullanmıştır. Bu anlamdaki hidâyet de ancak mü'minler için söz konusudur.

Zemahşeri'ye göre "hidâyet ve dalâlet" insan özgürlüğünün geçersizliğine delalet ettiği için Allah, bu iki kavramla vasıflanamaz. O, kendi görüşünü desteklemek için hidâyet kelimesi yerine lutf, dalâlet kelimesi yerine hızlan kelimesini kullanmıştır.

Zemahşeri, Mu'tezili görüşünü desteklerken Allah'ın hiç kimsenin âsi olmasını istemediğini aksine onun itaatkâr ve temiz bir kalbe sahip olmasını dilediğini dile getirmiştir. Zemahşeri'ye göre işlenen günah insanın kendi fiilinin bir neticesidir.

Ehl-i Sünnet'in hidâyet ve dalâlet kavramlarına ilişkin yaklaşımı, nasların literal anlamlarına bağlı olarak gelişmiş, sonraki dönemde değişmeden devam etmiştir. Bu kavramların anlaşılma şekli, Ebû Hanife'nin katkıları ile kelami bir niteliğe kavuşmuştur. Ona göre Allah, zatından bir "fazl" olarak hidâyete erdirir. Onlardan dilediğini de adaleti gereği saptırır. Allah'ın saptırması "hızlan" niteliklidir. Hızlan ise Allah'ın razı olduğu şeye kulu muvaffak kılmamasıdır. Bu durum onun adaletinin bir sonucudur.

ABSTRACT

Guidance and misguided concepts are located in many verses in the Qur'an. Islamic scholars have interpreted these concepts in various ways.

According to the woman Abdülcebbar, 'find the right path' it is two ways. First a guidance means of evidence and statements. In this sense, God, unbelievers get, whether believers are guideth all taxpayers. The other is used in the sense of reward and Necati. But also it finds the right path in this sense is said to believers.

Zamakhshari is in accordance with 'guidance and misguidance' that imply the invalidity of God for human freedom, not vasiflana these concepts. He's the rightpath instead of the word please to support his opinion, the accelerated use words insteadof words, misguided.

Zamakhshari, unlike God does not want to Mu'tazilite opinion supporting the rebel that nobody ever expressed that he wished to be obedient and have a clean heart. Zamakhshari of 'processed according to their actual sins is a result of human .

approach to the concept of Ahl al-Sunnah's guidance and misguidance, depending on how advanced the literal sense, it has continued unchanged in subsequent periods. This understanding of the concept of shape, reached a theological nature with Abu Hanifa's contributions. According to him, God, the essence of a 'phase' as guideth. They also expressed the need to deflect it justice. God's diversion of 'speed' is qualified. Accelerated the failure to enable it to succeed in what he is willing servant of God. This situation is a result of his justice.

